Богомил Райнов
ЛЮДМИЛА

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Повесть-воспоминания о дочери последнего коммунистического лидера Болгарии Тодора Живкова, которую автор хорошо знал.

„Тази книга все още бе под печат, когато за нея или по-точно срещу нея се появиха три материала. Публикува ги същият вестник, в който два-три дена по-рано се бе появила и информацията за предстоящото издание. Избликнала спонтанно или не, подобна скорострелна отзивчивост не можеше да не ме поласкае. Именно чувството на благодарност е в основата на следващите редове, макар да знам, че едва ли има нещо по-отегчително от това да пишеш или да четеш предисловия.

Людмила Живкова не само приживе, но и посмъртно има странна съдба. Ако през 80-те години на миналия век в нейна памет бе създаден и изкуствено поддържан някакъв официален култ, то в края на века тя вече бе станала обект на открити злословия и подигравки.“

„Политическият меркантилизъм на тъй наречените комунисти превърна тази жена в рекламно лице на системата, от която тя постепенно се бе отчуждила напълно. Тъй наречените нови демократи по-късно пък я превърнаха в боксова круша, върху която отреагирваха ненавистта си срещу същата тази система, нерядко обслужвана в миналото от самите тях. Би могло да се предполага, че контрастът между фалшивата апология и показното озлобление ще се смекчи с течение на времето, в резултат на забравата. Голямата част от младите хора, дори и да са чували за Живкова, нито имат някакво мнение за нея, нито се интересуват от нея. Забравата. Какво спокойствие и каква отмора, след като стихне шумотевицата на пазарището и се възстанови хладната атмосфера на безразличието. Това обаче е друг сюжет…“

- Богомил Райнов
  - ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ
  - СЛУЧАЙНОСТИ
  - ПРЕДДВЕРИЕТО
  - СТАРОТО И НОВОТО
  - ПОСОКАТА
  - ПО СТРЪМНИНАТА
  - КРАЯТ
  - РАВНОСМЕТКАТА
- info

- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11
  - 12
  - 13
  - 14
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18
  - 19
  - 20
  - 21
  - 22
  - 23
  - 24
  - 25
  - 26
  - 27
  - 28
  - 29
  - 30
  - 31
  - 32
  - 33
  - 34
  - 35
  - 36
  - 37
  - 38
  - 39
  - 40
  - 41
  - 42

- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47
- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51
- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62
- ○ 63
- ○ 64

Богомил Райнов
Людмила — мечти и дела

„Устремявайте всяко движене на съзнанието в потока на еволюцията. Разглеждайте всяка крачка като неделима от процеса на усъвършенстване. Застиналата форма е пригодна за повторение, но потокът не повтаря нито една вълна. Сън и бодърстване, работа и отдих, движение и покой — всичко еднакво ни носи към завършване плана на живота. Като отронен лист — ще кажат плахите. Като посети семена — ще кажат разумните. Като стрели на светлината — ще кажат смелите. Който се плаши от грохота на потока, още не се е родил в духа.“

Агни Йога

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Тази книга все още бе под печат, когато за нея или по-точно срещу нея се появиха три материала. Публикува ги същият вестник, в който два-три дена по-рано се бе появила и информацията за предстоящото издание. Избликнала спонтанно или не, подобна скорострелна отзивчивост не можеше да не ме поласкае. Именно чувството на благодарност е в основата на следващите редове, макар да знам, че едва ли има нещо по-отегчително от това да пишеш или да четеш предисловия.

Людмила Живкова не само приживе, но и посмъртно има странна съдба. Ако през 80-те години на миналия век в нейна памет бе създаден и изкуствено поддържан някакъв официален култ, то в края на века тя вече бе станала обект на открити злословия и подигравки. Политическият меркантилизъм на тъй наречените комунисти превърна тази жена в рекламно лице на системата, от която тя постепенно се бе отчуждила напълно. Тъй наречените нови демократи по-късно пък я превърнаха в боксова круша, върху която отреагирваха ненавистта си срещу същата тази система, нерядко обслужвана в миналото от самите тях. Би могло да се предполага, че контрастът между фалшивата апология и показното озлобление ще се смекчи с течение на времето, в резултат на забравата. Голямата част от младите хора, дори и да са чували за Живкова, нито имат някакво мнение за нея, нито се интересуват от нея. Забравата. Какво спокойствие и каква отмора, след като стихне шумотевицата на пазарището и се възстанови хладната атмосфера на безразличието. Това обаче е друг сюжет.

Има все още хора, които тачат Людмила Живкова заради ролята, която е играла в родната ни култура, но в същото време се дразнят от нейните „залитания“ по разни „религиозни екзотики“.

Има и други, които я ценят тъкмо за нейното нестандартно мислене, но не могат да й простят това, че носеше името Живкова и бе заемала високи постове в една партия, която за тях е ненавистна.

Всяка от тези оценки съдържа, струва ми се, своите основания. Колкото до тяхната несъвместимост, тя е донейде отражение на антагонизма между онова, от което някога се напатихме и другото, от което патим днес. Това е грубо казано, контрастът между казармата и лудницата. Навремето в живота ни съществуваше някакъв ред, тягостен ред с омразни казармени предписания. Днес сме се озовали от царството на

необходимостта, в царството на свободата — всеки може да плюе в лицето ти, единствено на това основание, че е вече свободен да прави каквото си ще.

Разнобоят в оценките за персонажите, играли някаква роля в миналото, е нещо естествено, а злоупотребата с правото на мнение — нещо неизбежно. Може да негодуваме срещу онези, които и днес анатемосват Ботев или се гаврят с Вазов, ала няма как да попречим на кощунствата. Какво остава до отношението към скромни фигури като Людмила.

В такъв случай каква е целта на настоящия мемоар? Ами също съвсем скромна: Да кажа и аз нещо по въпроса, в качеството си на все още жив свидетел.

През последните десетина години по адрес на тази жена бяха изприказвани толкова много неистини, та не веднъж съм се опитвал да възразя. Това обаче бяха откъслечни апострофи, минали и заминали към сметището на забравата. Затуй накрая се изкуших да събера накуп част от спомените си за Мила, преди сам да се озова на сметището. Така се появи и въпросната моя книжка.

Първоначалното ми намерение бе само да разкажа някои спомени. Имам предвид истински спомени, а не от типа на онези, досъчинените или напълно фиктивните, които в наши дни са станали истинска напаст. Спомените обаче в случая предполагат оценка, а оценката — обосновка с неоспорими факти. Така очеркът ми неизбежно надхвърли рамките на мемоара, без да се домогва до високите претенции на научната монография.

Досадното беше, че додето разширявах коментарите в изложението си, постепенно започнах да стеснявам обема на спомените. Не в резултат на склерозата, а в резултат на всевъзможни съображения.

Людмила не обичаше да слуша, нито да произнася неприятни неща по адрес на този или онзи. Презираше вечните съперничества и неприязни сред интелектуалния ни „елит“, замаскирани в тържествените одежди на партийната принципност. Все пак в различните разговори, водени през годините, случвало се е да произнася и неласкави мнения за разни лица. Реших да зачеркна от мемоара си тия дребни епизоди, така приятни за любителите на злословието.

Мила смяташе, че у човека трябва да търсим преди всичко положителното начало. Дори когато то липсва — бих добавил. По това се и различавахме. На хората отдавна е дотегнало да слушат сладкодумни негодувания срещу користолюбието, лицемерието и нагаждачеството, произнасяни вдъхновено, ала винаги без факти и без имена, с убеждението, че така се озонира общественото

пространство.

В живота обаче — за разлика от света на реториката — всяко зло си има автор и всеки автор — фамилия. Именно за туй не съм се боял да бъда конкретен там, където това е било необходимо, но съм го правил от свое име, без да използвам името на Людмила и съм се старал да боравя пестеливо с неприятните примери, за да не замърсявам прекалено текста с негативизми.

Подобна пестеливост съм проявил и спрямо спомените от разговорите ни за нашенските и световни проблеми. През последните години от живота си, макар да бе вече член на политбюро, Живкова изповядваше политически възгледи, които не биха могли да бъдат определени другояче, освен като антипартийни. Такива възгледи, естествено, тя можеше да изразява само пред най-близки хора. Затова пък, правеше ли го, пренебрегваше всякакви задръжки. Да цитирам сега с късна дата тия нейни становища, би означавало да представям и себе си като таен противник, а защо не и заговорник срещу режима, какъвто не бях. Колкото и да негодувах срещу някои безобразия на властта, колкото и да бях вътрешно критичен спрямо партийната линия, аз още от ранна младост заживях с убеждението, че партията е моето семейство. Едно калпаво в много отношения семейство, едно раздирано от явни и скрити дрязги семейство, едно изобилстващо с глупци и користолюбци семейство… Но как да се откажеш от семейството си?

Людмила също не се отказваше от своето семейство в буквалния смисъл на думата. Но що се отнася до преносния смисъл, до партията, то сърдечната връзка с нея бе напълно прекъсната, изместена от гнетящо съзнание за безизходица. Даже да не ценеше високото си място в партията, тя не би могла без него да изпълни нито един от големите проекти, в чиято реализация виждаше своята мисия.

Като споменавам думата мисия — независимо от това, дали ще я пиша с малко или голямо М — няма как да не спомена и за онези нейни възгледи, които в основному бяха и мои. Абсурдно би било да разсъждаваме за житейският път на Людмила, без да имаме вярна представа за нейното верую, — тема, върху която са изприказвани сума ти глупотевини. Подобни галиматии можеха да бъдат оправдани донейде в по-далечното минало, когато всичко, напомнящо за окултизъм, бе под възбрана. Днес литературата, свързана с Агни Йога или Жива етика се разпространява свободно. Тъй че всякакви опити да ни се обяснява тепърва Учението са излишни.

Именно затуй съм се въздържал да вмъквам в книгата си подобни обяснения. Опитах се да ги формулирам преди повече от

десет години в друга публикация. Тук, напротив, съм се пазил да превръщам изложението в пропаганда на определен възглед. Това не е пренебрежение към Учението, а съблюдаване на един от неговите принципи, който гласи: „Не вербувайте съмишленици. Истината не бива да се натрапва. Тя трябва да се заслужи.“

Людмила следва да бъде оценявана не според своите възгледи, а според своите дела. Онези дела, които противниците й упорито премълчават или изопачават, но които, дори в днешното време на вандалщина и разруха, все още са оцелели.

Понеже и в Библията е казано: „По делата им ще ги познаете“.

Вярно е, че не успя да реализира своята красива илюзия. Това дава възможност на прагматиците, които вечно са прави, да определят житейската й одисея като провал. И да заключат, злорадо или съчувствено:

— Сама си е виновна. Защо й трябваше!

Защо й трябваше наистина, тази суетна амбиция към промяна! Нали верният и сигурен път бе очертан още от нейния знатен баща? Какъв друг път бе тръгнала да търси по стръмнините, когато би могла спокойно да се изтяга в правителствения мерцедес и да предостави грижата за пътя на шофьора? Не беше ли чувала, как други дами от нейния ранг живеят в други страни? Тя самата би могла да влезе в кръга на такива дами, да участва с тях в регионални или континентални протоколни срещи, да урежда благотворителни балове или да учредява дружества, полезни главно за учредяващите ги дами.

Каква галантна опора на системата, каква утеха за застаряващия баща, какъв принос към уютната атмосфера на ония години, не случайно наречени период на Застоя.

Да, всичко би могло да бъде съвсем прилично и в духа на наръчника „Как да се държим в обществото“. Срещи на чай с една или друга посланичка. Общуване с родния елит на една или друга гала-премиера. Тихи утрини из парка на резиденцията, за да разходи кучето или, при липса на куче, да проветри плановете си за следващия задграничен воайаж.

Вместо това тя поемаше риска да влиза в политически конфликти с властния си баща, да създава неприятности на цялото правителство с чудатите си проекти, да печели скрити противници, вместо полезни приятели, да подлага на съмнение самите принципи на системата, да се възправя, каквато си беше дребна и слабичка, пред международните форуми, за да изрича настойчиво своите неприлично прями и неуместно прочувствени призиви за мир и дружба между два свята, настръхнали от взаимна ненавист и жажда за злато и кръв.

Е, получи си го накрая. Кой й е крив.

Тежко на падналите!

Сетих се един ден, че нито веднъж не съм отишъл да сложа на нейния гроб поне едно цвете. Не че ми се свидеха двата лева за цветето, но не обичам гробища. И не вярвам душите на покойниците да се мотаят из гробищата. Те разполагат в Отвъдното с далеч по-приветливи места за разходка.

Та затова, наместо с цвете, реших да почета паметта й с тази книжка. За да кажа — дори да няма вече за какво и за кога:

— Слава на падналите!

СЛУЧАЙНОСТИ

„Не поразителното и ослепителното, а онова, което ограниченият ум нарича съвпадение или случайност, натрупва незабравими следствия.“

Не си спомням никакви живописни или метеорологически подробности за онази паметна септемврийска вечер на 1971, когато чествахме 60-годишнината на Тодор Живков и удостояването му с високото звание Герой на НРБ.

И ако въпросната вечер все пак е оставила следи в съзнанието ми, то не е заради самото честване, а заради две-три необичайни дреболии, станали по същото време. Първата от тях е, че сред навалицата от достолепни граждани, поканени за тържеството, бях се озовал, ни в клин, ни в ръкав и аз.

Свечеряваше се, фасадата на хотел „София“ бе ярко осветена. Към входа на ресторанта, въпреки сравнително ранния час, вече прииждаха посетители. Не бяха от онези, обикновените. Трупаха се без блъсканица и без да дават воля на порива кой да стигне пръв.

Шествието на гостите се движеше мудно, като на погребение. Бяха от онзи тип хора, които с течение на времето отвикват да вървят пеша. Към правилото „бързай бавно“ ги приканваше и ритуалът на УБО, ако помните какво означават тия три букви. За да стигнеш от уличната здрачевина до бляскавите пространства на заведението, трябваше да минеш през чистилището на преддверието, а там се налагаше да поспреш. Предаваш си поканата и получаваш указание за полагащото ти се място на някоя от многобройните софри.

Моето място се оказа за късмет доста далече от официалната маса, където при тостовете всички следят дали ръкопляскаш и колко. Отправих се натам и лесно открих картичката с името си. Млада дама вече се бе настанила в съседство. Стори ми се да съм я виждал някъде и погледнах за проверка към нейната картичка, само че тя липсваше. Жената долови любопитството ми и по лицето ѝ се мярна нещо като усмивка.

— Вие да не сте?…

Тя кимна, за да ми спести труда да довърша въпроса.

— Има ли значение?

— Има, естествено. Трябва да внимавам какво приказвам, — промърморих, като сядах.

— Не, не трябва, — успокои ме Живкова.

Тъй че заприказвахме се. Не помня за какво точно. Вероятно, за нищо определено. Моментът не бе подходящ за обстойни беседи. Глухият шум от съседните маси внезапно секна, замълчахме и ние. Придружен от съпругата си Мара Малеева и от близки сътрудници, в залата влизаше Живков.

Тук — там се дочуха откъслечни ръкопляскания, но множеството не ги последва. Все пак не се намирахме на партиен конгрес. Започна сервирането и отново се понесе жуженето на полугласните разговори. После дойде ред на тостовете. В такива случаи тяхното количество далеч надхвърля броя на предлаганите блюда. Присъстващите не толкова слушаха приветствията, колкото вежливо ги изтърпяваха. Интерес предизвика само словото на Първия.

То бе широко отразено в печата на следния ден, та не се налага да го преразказвам.

Отдалечени достатъчно от центъра на тържеството, продължихме разговора си, без да даваме ухо на тостовете. Запитах другарката Живкова, както бе редно, в каква област работи и научих, че е завършила история. Тъкмо сега готвела дисертацията си върху не знам си каква тема. Тя на свой ред учтиво запита каква ще е следващата ми книга. Смънках, че пиша нещо за масовата култура. Ясно беше, че нито тя се интересува от моята монография, нито аз — от нейната дисертация. Минахме на по-общи теми. По някое време стана дума за хиромантията, нумерологията и други подобни. Изразих някакви резерви по въпроса. Това я изненада.

— Чувала бях, че покрай баща си добре познавате окултизма.

— Окултизмът е доста широко понятие, — забелязах предпазливо.

— Щом е толкова широко, в него трябва да има място и за предсказанията, — възрази тя.

И ми разказа за някаква жена, която наскоро ѝ била предрекла не знам какво си. Слушах мълчаливо, но тя прецени, че мълчанието ми не е знак на съгласие:

— Вие, както разбирам, се придържате единствено към научно доказаното…

И понеже се колебаех как да отговоря, подхвърли:

— Или наистина сте решил да внимавате какво приказвате…

— Ами нали знаете, че и стените имат уши.

Стените бяха далече. Хората наоколо не ни обръщаха внимание, както и ние — на тях. Двоумях се просто, дали си струва да засягам сериозни теми в една лековата беседа, поддържана, колкото да мине времето.

По-добре да бях си мълчал.

— Мисля, че научно доказуемото е само част от истината за битието. Това даже хора на науката го признават, — забелязах.

— А другата част къде да я търсим?

— Въпрос на избор. Окултни учения за космоса и човека има колкото щете.

— А вашето учение какво е?

— Вие така ребром поставяте въпроса, че трябва да ви отговоря: „Марксизмо-ленинизма“.

— Е, не. Тогава по-добре да си приказваме за други неща.

Бях я засегнал. Било с недоверието си, било с маниакалната поза на мъдрец, който пази големите истини за себе си. За да я убедя, че не съм болезнено мнителен, налагаше се да кажа няколко думи за „моето учение“, както тя Се бе изразила.

Светската шумотевица наоколо не бе особено подходяща за подробни обяснения. А и познанията на Живкова по теориите на езотеризма бяха съвсем смътни, за да не кажа никакви. Усещах, че ме слуша доста разсеяно, след като бе разбрала, че не мога в пет изречения, още тук и сега да й доверя секретите на мирозданието. Сервитьорите разнасяха вече десерта, пиршеството беше към края си. Затуй предложих, в случай, че проблемите наистина я вълнуват, да й доставя някоя книга, останала от баща ми.

— Така ще бъде най-добре, — съгласи се тя. — Особено ако не е много обемиста. Напоследък от писане не ми остава време за четене.

— И двете неща са вредни, — признах. — Нали още в древността е казано: „Пази се синко от това, да съставяш много книги — то няма край, и да четеш много — то е уморително за тялото.“

— Кой го е казал?

— Еклесиаст.

Тя май не разбра какво имам предвид, но не попита за обяснение. От раздвижването на централните маси личеше, че краят на вечерята е настъпил.

„Случайните случки случайно се случват“. Този изтъркан някогашен лаф би могъл вероятно да се приложи и към запознанството ми с Людмила Живкова. Особено ако го приемем в неговия ироничен смисъл, че всъщност на този свят няма нищо случайно.

Няколко дни по-късно един приятел ме осведоми, че следобеда щял да ходи на гости у Живкова, та му били поръчали да заведе и мене.

— По какъв повод?

— По какъв повод се ходи на гости? — запита той на свой ред. — Не е наложително да носиш букет.

И раздразнен донейде от простотията ми, добави:

— Нали днес е петък, бе. Не си ли чувал за петъците на Людмила?

Не беше възможно да не съм чувал. Тогава те бяха една от темите на обичайното нашенско злословие. Имаше различни коментари, но винаги заядливи или неприязнени, понеже ги правеха непоканените. Някой ги бе нарекъл „файф-оклок на червената буржоазия“, други ги обявяваха за карт-бланш към партийния възход.

Приех поканата без особен ентусиазъм, както бях приел от немай къде поканата за неотдавнашното честване. Светските или партийни сборища рядко са ме привличали. Аз съм от хората, които, поведат ли ги на манифестация, гледат да се измъкнат в някоя странична уличка, а привикат ли ги на събрание, излизат да пушат в коридора.

— Ти трябва да си смениш или табиетите, или партията — подхвърляше навремето баща ми. — Пали сте колективната.

За смяна на партията не бях помислял. Дозирах умерено присъствията и отсъствията си от различните съвещания и покорно търпях обвиненията в разхайтеност и индивидуализъм. А то си беше обикновена клаустрофобия.

Предполагах, че поканата за следобедна визита е косвено напомняне да занеса обещаната книга, но не занесох нищо, дори цветя. Подозрението ми, че ще се озова в някакво тягостно жамборе на празнословието и губивремето изцяло се оправда. В апартамента на бул. Толбухин заварих към дузина познати и непознати лица от двата пола, които пиеха, пушеха и се стремяха взаимно да си правят впечатление с реплики и бележки, претендиращи за остроумие. Беше една от онези претенциозно подбрани компании, на които, едва пристигнал, вече се питаш какво търсиш тук и докога ще стоиш.

Въпреки привидното оживление и откъслечните смехове, нямах впечатление, че някому е особено весело. Домакинът Иван Славков самоотвержено поддържаше настроението, като от време на време пускаше грубовати шеги, които май не винаги бяха по вкуса на домакинята. Тя обаче също се стремеше според силите си да бъде любезна и за да преодолява настъпващите паузи, подхвърляше някоя реплика или задаваше някакъв въпрос.

Струваше ми се, че и двамата самоотвержено изпълняват ролите си в пиеска, която би могла да бъде наречена „Гостоприемни домакини“ и която те сами си бяха измислили с неизвестна цел. За тази реална или мнима цел бяха съчинени още

тогава и особено по-късно редица легенди.

Поседях известно време сред гостите, както го изискваше приличието. Сетне издебнах удобен момент и се измъкнах незабелязано.

— Съжалявам, че не можахме да си продължим онзиденшния разговор, — каза Живкова, излязла да ме изпрати. — У нас в петък винаги е така. Може би трябва да изберем друг ден…

— И друго място.

— Това като покана ли да го разбирам? Чувала съм, че имате огромна колекция от картини.

Уговорихме се да се чуем вечерта и да се уточним за следващата среща, този път у дома. За обещаната книга така и не стана дума.

Колкото до пренебрежителното ми отношение към петъците на Людмила, предполагам, че причината беше пак проклетата ми клаустрофобия. Хората се събираха да си побъбрят приятелски, да изпият по някоя и друга чаша, да се посмеят. Такива сбирки ставаха по него време из цяла София. Защо е нужно да ги обсъждаме и да им даваме оценка.

Подобно фриволно отношение обаче би влязло в остро противоречие с главния и всъщност единствен засега биограф на Живкова — Любомир Левчев. Като меродавен тълкувател, а и жив свидетел на събитията, наречени от него „незабравимите петъчни сбирки“, биографът ни ги представя в съвсем други измерения. Те са част от „инвенциите на Людмила“, които „изглеждат неочаквани, необикновени, странни“, а всъщност „винаги са били сериозно премислени, свързани една с друга, целенасочени с далечен прицел“.

Тези срещи, според Левчев, не са просто израз на „естествения стремеж у творците да общуват помежду си“.

Отличителното за петъците у Людмила беше търсенето и постигането на определени творчески цели… В този дом, прост и уютен, но пълен с изкуство се събираха на чаша чай или кафе най-зрели и изтъкнати творци и редом с тях съвсем млади, още неизвестни но нажежени от творчески ентусиазъм „рицари на надеждата“.

Прост дом… но затуй пък пълен с изкуство… вихър от търсене и постигане на творчески цели… нажежени от ентусиазъм до бяло рицари на надеждата… Ясно е, че при подобна нажеженост всяка проява на лековатост в оценката на петъците би била равностойна на кощунство. Така, използвайки като творчески инструмент необятните възможности на измишльотините си, биографът стига до същността: „Днес е ясно, че това бяха часове на най-напрегната работа за Людмила

Живкова… Различните виждания влизаха в спор и тя можеше да ги оцени… Тя мечтаеше за бъдещето по своя неповторим делови начин… От гледище на научната терминология такива срещи биха могли да се нарекат «мозъчни атаки».“[1]

За „мозъчни атаки“ е нелепо да говорим, освен ако става дума за атаките на ласкателя биограф, отправени към високостоящите. Людмила вече си бе отишла, затуй пък таткото беше жив и здрав. В редките случаи, когато съм посе-щавал петъците, не помня да са водени разговори за изкуство. За какво да ги водят? За да излага Дечко Узунов творческите си планове ли? Или затуй, че нещастния Генко отново са го прибрали в лудницата?

За изкуството, а също и за Генко стана приказка, когато Людмила и Славков дойдоха за пръв път у дома. Квартирата ми не бе твърде подходяща за гости с неразборията от книги, картини и скулптури, отрупани между старите кресла с меланхолично подрънкващи пружини. На туй отгоре споменатия Генко често ми носеше незасъхнали още картини, та холът бе наситен с миризмата на маслени бои.

Тия подробности не смутиха гостите. Потънали в дълбоките кресла, те се взираха любопитно в платната, които поставях едно подир друго пред тях. Нямаха претенции да са тънки познавачи, но ме предразположиха с това, че харесаха пейзажите на Генко.

От кухнята се носеше ароматът на кафе, дошъл да внесе нов нюанс в наситената с ухания атмосфера. Наложи се да прекъснем журирането и да минем към други теми.

Семейството бе прекарало известно време в Лондон, а аз — доста години в Париж, та разговорът естествено се насочи в задгранична посока. Иван и аз си разменяхме спомени за простотиите, свързани с поведението на нашенски дипломати, а Живкова се интересуваше от връзките, които съм завързвал във франция. Струваше ми се, че се отегчава от шегите ни. Знаеше да се усмихва и даже нерядко се смееше, но и тогава, и по-късно понякога съм се питал — притежава ли изобщо чувство за хумор. Допускал съм, че може би гледа прекалено сериозно на живота, за да се интересува от смешната страна на нещата.

Разказах как някога съм се запознал с другаря Халов, тъкмо преди да замине за Лондон. Беше добър човек, дългогодишен политзатворник. Запитах го как се справя с езика. „Нямам грижи — отвърна. — Две години съм я учил английската граматика в тюрмата“. После стана дума за Найден Николов, друг посланик, също в Лондон, който отишъл на някакъв официален прием с камион, понеже другата кола била на ремонт. Бях започнал да разправям и за наш разведчик, дето два деня се завирал по

храстите, за да снима някакъв стратегически важен мост и едва по-късно установил, че великолепни снимки на същия мост се продават в близкото павилионче…

— Тя няма край, — сетих се в тоя момент, — ами да свършвам, че другарката Живкова съвсем ще се отегчи.

— Отегчих се вече, — потвърди тя.

И добави, пренебрегнала вече учтивото множествено число на обръщението:

— Не е ли време да спреш да ме другаросваш. Запитах как ще благоволи да я наричам.

— Ами Людмила или Мила. В къщи ми викат Милка. Милка ми се стори прекалено домашно, та се ориентирах на Мила.

Когато вече си тръгваха се сети:

— Беше обещал да ми дадеш една книга.

— Приготвил съм я.

Подадох й я, добре опакована за всеки случай. Предполагам, че поне си е дала труда да я разгърне, след като се е прибрала в къщи, но не вярвам да я е чела. Във всеки случай вече не спомена за нея.

* * *

Гостуването у дома в онази есенна вечер бе само първото от множество други, които щяха да последват в идните месеци и години. Мила се интересуваше не само от живописта, но и от сбирката с графиките ми, а те бяха много. Изненадваше се, че подобни оригинали от големи майстори се намират в някакъв софийски дом, а не в Лондонската Национална галерия или в Лувъра. Разпитваше как съм се сдобил с тях и неволно даваше зелена улица на любимата за всеки колекционер страст — да разказва за издирваческите си подвизи. Стараех се да бъда лаконичен, за да пестя нейното време и прозевките на Ваньо.

Понякога за разнообразие ходехме по заведения — Червения салон на „България“ или Панорамния ресторант на „София“. В такива случаи скромната ни компания нарастваше с някоя добавъчна семейна двойка — Дечко Узунов и Олга, Светлин Русев и Лиляна или Венко Коцев и Йонка.

— Ами вас кога ще ви женим? — питаше Мила, като поглеждаше към Соня.

Това си беше в характера на Живкова. Не обичаше нещата да се протакат.

— И то ще стане, — промърморвах.

Стана наистина, но доста години по-късно, когато Мила

отдавна вече си бе отишла.

От разговорите, които водехме, имах усещането, че интересите й са доста разнопосочни, за да не кажа неустановени.

И едва ли се интересуваше особено от проблемите на историческата наука, която си бе избрала за специалност. Сякаш за да ме опровергае, тя малко по-късно защити дисертацията си за „Англо-турските дипломатически отношения през 1933–1939 г.“ Главният спомен, който ми е останал от тази защита се дължи пак на проклетата ми клаустрофобия. Помещението на Института по Балканистика, където ставаше съвещанието, се бе оказало твърде миниатюрно за многобройната публика. Тя задръстваше дори тесния коридор. Бях се озовал именно в този коридор, притиснат от всички страни от това множество, изпитващо в момента такъв неописуемо голям интерес към англо-турските отношения и то, точно в периода 1933–1939 година. Ужасът пред неизбежната смърт от задушаване вече бе почнал да сковава мозъка ми, когато забелязах Ваньо Славков и улових съчувствения му поглед.

Само минути по-късно двамата с Ваньо се съвземахме от преживяното край една от масите на кафене „България“. Там дочакахме и триумфалният завършек на защитата.

Хората, които облажаваха Мила заради привилегията да бъде щерка на Първия, рядко си даваха сметка за сенчестите страни на тази привилегия. На първо място тук бе завистта, придружавана от злословието и зложелателството. По времето на някакъв конгрес или пленум, когато се бях измъкнал в кулоарите да пуша, дочух неволно част от полугласния разговор между две поетеси на бюфета:

— И откъде го измислиха това, че била чаровна, — говореше едната.

— Е, чаровна е, де, — отвръщаше великодушно другата.

— Обясни ми тогава какво точно й е чаровното, — упорстваше първата. — Нейният единствен чар е, че е дъщеря на Живков.

Този факт — че е дъщеря на Живков — даваше достатъчно основание на зложелателите да обезценяват и най-дребните й успехи. Колкото до външността, до обноските, мисля, че „чаровност“ едва ли е подходящият израз. Като всяка нормална жена, тя не беше лишена от известна суетност, но бе достатъчно трезвомислеща, та да се смята за красавица и да го подчертава с впечатляващи тоалети. Роклите и костюмчетата, които носеше, отразяваха скромните възможности на нейната софийска шивачка, а не на тенденциите на висшата мода в Париж или Рим. Не се гримираше, избягваше превземките, обичайни за дамите,

свикнали да бъдат обект на внимание. Вероятно беше усвоила въздържаността на поведението си, следвайки изискването „така трябва“. Необходимо беше да държи сметка за името, което носеше и за мястото, което се готвеше да заеме в обществото. Но какво, всъщност бе това място?

Едва ли жадуваше да изяснява до края на живота си проблеми, като този за англо-турските отношения. Може би самият избор на тая тема бе роден единствено от желанието да се поразходи до Лондон. А може би и по-нататъшното си поприще виждаше в подобна насока — като дипломат в някое посолство на Запад или като титуляр на някакъв си комитет. Нали и сега сме свидетели на подобни явления: Различни дамички, неизвестно въз основа на какви критерии се ползват от привилегията да бъдат несменяеми посланички на страната ни в удобни за живеене държави.

Един от някогашните началници в Комитета по култура вижда ранните амбиции на Людмила в приблизително подобен аспект. Демонстрирайки неподозирана ерудиция, той оприличава „петъците“ на младата Живкова с прословутите „вечери“ на мадам дьо Талиен от времето на термидорианската епопея, за да докаже, че Людмила просто изпълнявала политическата заръка на баща си.[2]

Горкият Живков, ако е разчитал на дъщеря си да му организира интелектуално лоби. Истината, разбира се, няма нищо общо с тази нелепица, опровергана от самите факти. В „петъците“ на Мила, освен, че не се организираше лоби на бащата, но се и злословеше, кога с недомлъвки, кога съвсем прямо срещу едни или други партийни порядки. Което в даден момент предизвика прекратяване на сбирките тъкмо от страна на бащата.[3]

Не, тия срещи не подсказваха с нищо трайните интереси на Людмила от ония години. Тя водеше обичайния живот на хората от своята среда, като все още се оглеждаше, все още преценяваше, все още търсеше действителното си призвание. Едва станала „кандидат на историческите науки“, реши да следва задочно История на изкуството в Москва. Няколко месеца след като зае поста пръв зам. — председател на КПКВЧ[4] бе назначена за пръв зам. — председател и в Комитета за изкуство и култура. Наивно би било да се допуска, че тия назначения са ставали без нейното изрично желание. Разполагаща с уникалната привилегия сама да си избира работното място, тя като че се затрудняваше все още в избора.

— Можете да ми честитите, вече съм на заплата, — обяви тя една вечер, когато пристигна у дома с мъжа си.

А на въпроса ми „в кое ведомство?“ поясни:

— В онова, дето ти го наричаш „Мухъла“.

Не много отдавна, додето разказвах за изпитанията си като дипломат, бях споменал и за неприятностите си с кпвкч.

Това пък дълго и тъпо заглавие кой го измисли? — промърмори Ваньо.

— Точното име би трябвало да бъде Комитет на Мухъла, — рекох, — но няма кой да го предложи.

Мила, която тогава изпитваше традиционен респект към държавните институции, полюбопитства защо смятам културните връзки за мухъл. Историята бе дълга. Бе се точила почти седем години, времето на престоя ми в Париж, та се опитах да я вместя в няколко изречения.

Бях убеден, че през тия години Комитетът освен дето не помагате за културните ни връзки на Запад, но ги затрудняваше. Проваляше с апатията и мудността си редица наши начинания, като дейността му се свеждаше до това, да доставя на френските ни приятели броеве от списание „Ла Бюлгари“, а на посолството — снимки от природни кътчета на страната ни, за да уреждаме фотоизложби.

— Че какво лошо има в една фотоизложба? — възрази Людмила.

— Ти като беше в Лондон, на колко фотоизложби отиде? Допускаш ли, че на Запад ще се намери идиот, който в неделния ден ще поведе децата си да гледат фотоизложба? Там гражданите до такава степен са претрупани от пропагандни издания, та даже да им ги изпращаш безплатно, ще ги захвърлят в коша.

— Хората правят каквото е по силите им, — възрази Мила. — Вероятно не им отпускат достатъчно средства.

— Средства може и да им отпускат, но няма кой да им отпусне акъл, — обади се Славков. — Представяш ли си: Отваря французинът пощенската кутия и хлъцва: „Ура! Пак ни пращат «Ла Бюлгари»!“ Радост в къщи!

Гаврехме се с горкия Комитет. А сега се оказваше, че Людмила е назначена за зам. — председател на същия този Комитет. Безполезно бе да се извинявам с късна дата за грубите си оценки. Смънках само, че те се отнасят за неща станали преди десет-петнайсет години и вероятно положението днес е съвсем друго.

Престоят на Мила в КПКВЧ се оказа недълготраен, ала все пак полезен. Успя да разбере от личен опит, че добрите намерения съвсем не са гаранция за успех, особено ако имаш пред себе си една държавно-бюрократична машина, работеща в посока, обратна на намеренията ти. В тази нашенска

администрация, в която при всички режими скудоумието и немарата нерядко са взимали връх, добрият почин рискува винаги да бъде отхвърлен като досадна пречка. Причината е в структурата на самия механизъм, обслужващ най-вече интереса на онези, които го обслужват — чиновниците на различни нива. Взаимната зависимост между различните институции; взаимната обвързаност между различните параграфи, единият от които забранява онова, което другият разрешава; ориенталската бавност на действията, сравнима само с уникалната мудност на решенията; пълната незаинтересованост към всичко, което не носи парична изгода на служителя („държавата ни лъже, че ни плаща, ние пък я лъжем, че й работим“) — всичко това трудно би могло да се оцени от разстояние. Необходимо е да влезеш в системата, за да изпиташ върху гърба си безпо-щадната принуда на ангренажа и безизходицата на затворения кръг.

Резултатът от помъдряването всички го знаем: приспособяваш се към системата, при невъзможност да я измениш. Намират се обаче и субекти, които на свой риск и отговорност отказват да се приспособят. Мила прояви склонност именно към такова поведение, след като в началото на 1972 бе назначена отново за зам. — председател, — този път на Комитета за изкуство и култура.

Когато си приказвахме за свойствата на нашенския мухъл, бях я запознал с един мой отдавнашен опит да привлека вниманието на парижани върху изкуството по българските земи. Опитът не бе увенчан от бляскави резултати, затова и разказът ми не звучете като самохвалство.

През ноември 1958 на някакъв коктейл, организиран по случай десетата генерална асамблея на ЮНЕСКО ме запознаха с Едмонд Сиде, директор на френските Национални музеи. Коктейлът бе слабо посетен и може би това бе причината Сиде да ми окаже известно внимание, след като го уведомиха, че съм не само дипломат, но и професор по история на изкуството.

— Предполагам, че вече добре познавате Лувъра, — забеляза той, подир няколко фрази без значение.

— Едва ли. Обречен съм да се движа из залите най-вече като гид.

Така си беше. Всички българи, пристигащи в Париж, държаха да видят непременно поне две неща: Айфеловата кула и Лувъра. За кулата нямаше трудности — там работата можеше да я свърши и шофьора. Но обиколките из Лувъра бяха истинска тягост.

— Но това е чудесно! — възкликна Сиде, след като му разказах за мъките си като развождач. — Бихте могли да изнесете една беседа и пред нашите гидове. Те също са затруднени от

задачата да избродят цялата история на изкуството в разстояние на час и половина.

— Боя се, че все още не познавам достатъчно Лувъра, за да изнасям беседи по въпроса.

— Как така? Нали толкова пъти сте го обикаляли.

— Е, сам знаете, че има и недостъпни места.

— Не и за вас. Достатъчно е да ми се обадите предварително.

Обадих му се. Така получих достъп до депата, реставрационните ателиета и — което в случая е по-важно — до жилището на самия Сиде. Той обитаваше един обширен апартамент в музея с разкошна стилна мебел.

Сиде бе влиятелна личност и аз често използвах услугите му при някои наши инициативи в културната област. Веднъж, когато го посетих в дворцовите му покои, заварих там един господин, който разглеждаше няколко пръснати върху масата персийски миниатюри. Стопанинът ме представи на непознатия, който само бегло кимна, наведе се отново над миниатюрите и след минута заключи:

— Нищо интересно. Не вярвам, че ще обогатят особено Лувъра.

— Значи сме на едно мнение, — кимна директорът.

И леко сконфузен от това, че гостът му сякаш изобщо не ме забелязва, поясни:

— Моят млад приятел има горещото желание да покаже в Париж някои образци на българското изкуство.

— Кое по-точно? Древното или социалистическото? — попита онзи, като благоволи все пак да ме погледне.

— Бих желал да почнем още от тракийското… — измърморих, тъй като бях съвсем неподготвен да излагам сериозни проекти.

— А! Тракийското! Това заслужава респект, — произнесе вече по-отзивчиво гостът. — А вероятно и средновековното. Вие имате интересни стари икони.

— Именно затуй, ако е възможно…

— Всичко е възможно, господине, — прекъсна ме непознатият. — В нашия свят това е и хубавото, и лошото, че всичко е възможно.

Хвърли поглед към ръчния си часовник и рече с друг тон:

— Съжалявам, но трябва да тръгвам.

Кимна за раздяла на Сиде, отправи се към вратата, но изглежда отново се сети за съществуването ми, защото преди да излезе, подхвърли:

— Минете някой ден да ме видите. Тракийското изкуство, това е наистина добра идея…

— Познахте ли го? — запита домакинът, след като онзи си отиде.

Как можете да не го позная. Леко навъсеното лице, острият поглед и нервният тик, деформиращ от време на време чертите му — това беше прочутият Андре Малро, участник в толкова събития и обект на такива злословия, та го знаеха даже хората, които никога не бяха си дали труда да разлистят книгите му. В момента той бе по-известен от всякога, като пръв приятел на Де Гол и току-що назначен за министър на културата.

„Минете да ме видите“… Не знам дали Малро бе запомнил тази своя покана или тя му бе напомнена от добрия Сиде, но няколко дни по-късно секретарката в посолството смаяна ми съобщи, че г-н министърът на културата щял да ме приеме на следния ден в 16 часа.

Посланикът също посрещна с изненада новината. С неприятна изненада — ако трябва да бъда точен. Помълча начумерен, после отсече:

— Нека му телефонират, че и аз ще дойда.

Да се натрапваш някъде, където не са те канили, — това от гледна точка на дипломатическата етикеция бе недопустимо. Но Каменов за нищо на света не искаше да изтърве рядката възможност да изпрати в София самохвална информация за срещата си с френския министър, като придаде на събитието почти международно значение.

Малро ни прие на следния ден твърде хладно, недоволен очевидно, че е поканил един, а са довтасали двама. И за да подсети шефа ми, че няма никакво намерение да води с него обстойни междудържавни разговори, той, едва дочакал да седнем в креслата, запита сухо:

— Е, господин посланик, с какво мога да ви бъда полезен?

Вероятно Каменов си бе представял срещата по-скоро като приятна дружеска беседа, защото се оказа неподготвен за такъв пряк делови въпрос, та почна да мънка нещо в смисъл, че на Софийския университет били необходими френски учебници.

— Господин посланик, нека бъдем сериозни, — прекъсна го безцеремонно Малро и лицето му се изкриви от обичайната нервна гримаса. — Ако имате нужда от книги, ще ви пратя при секретарката ми, за да уредите с нея този въпрос. Мислех, че ме търсите за нещо по-важно…

Млъкнал сконфузено, Каменов ме погледна ядовито в смисъл „какво мълчиш?“, сякаш мълчах по свое желание. Наложи се, противно на протокола сам да взема думата и да изложа в няколко изречения проекта за изложба на изкуството по нашите земи, от древността до днес.

Не стана нужда да се аргументирам подробно. Министърът и този път потвърди, че идеята е добра.

— Вашата страна, — каза, — е между тези, които почти отсъстват от културната карта на Европа. Знаете, че върху старите географски карти непознатите територии са били отбелязвани с надписа „тук има лъвове“. Не ми е известно дали в някогашна България е имало лъвове, но вие сте в правото си да покажете, че там е имало автентично изкуство.

Млъкна за малко, колкото да даде воля на поредния си нервен тик, после добави:

— Бих бил доволен, ако това стане именно в Париж. И съм готов да ви предоставя най-реномираното място — залите на Оранжерията. Но трябва да ви предупредя, че Индия също чака тези зали, за да изложи в тях шедьоврите на своята древна скулптура. Това без друго ще стане. Изкуството на Индия е световноизвестно, за разлика от вашето. Но вашето, показано тук, в Париж, ще има стойността на неочакваната находка. Готов съм да дам предимство на вашите пренебрегвани и непознати за света съкровища. От вас зависи как ще ни ги представите. И дали ще се постараете да спазите сроковете.

— Всичко ще бъде извършено навреме, — побърза да обещае посланикът.

— И, надявам се, няма да прибавите към иконите известен брой диаграми за ръста на вашето социалистическо производство. Не мислете, че сме против пропагандата, но за нея можем да ви предоставим други зали, да речем в Педагогическия музей.

Той стана, за да ни даде знак да сторим същото и ни изпрати да уточняваме подробностите със секретарката.

Прибрахме се в посолството помирени и окрилени. Каменов бе дотолкова ентусиазиран, та макар да наричаше доскоро проектите ми „фантазии“, вече бе готов да представи реализацията им като свое дело.

Само, че реализацията не се състоя. Навлязохме в дебрите на безплодни канцеларски преписки, на разправии с музеите, отказващи категорично да ни предоставят експонатите си, на подменяне предвидените значителни произведения с всевъзможни сурогати и на уникатите — с несръчни копия… Не, това наистина не е за разказване.

„Всичко ще бъде извършено навреме“, бе заявил тържествено Каменов. Истината е, че нищо не бе извършено в срок и естествено Индия получи Оранжерията, където разгърна магистрална изложба с международен резонанс. Колкото до нас, то подир продължително глупашко туткане, ние получихме куп сандъци, наблъскани с разни сукмани, престилки, пафти,

пирографирани бъклици и посредствени занаятчийски икони. Не помня дали имаше диаграми, но снимковият материал беше в изобилие, както и туристическите дипляни.

Изпратените шедьоври едва ли заслужаваха друга участ, освен да останат в зимниците на посолството. Но французите все пак проявиха снизхождение. Отстъпиха ни цели три етажа на Педагогическия музей, където през цялото времетраене на изложбата рядко се мяркаше жива душа.

Разказвах на Людмила за провалените си някога проект в момента, когато тя също обмисляше подобни проекти. Скръбната ми повест обаче не се радваше на голямо съчувствие.

„Ти винаги ще намериш начин да обезкуражиш човека“. Не го казваше, но допускам, че го е мислила.

Известно е, че новоиздигнатия ръководител често започва първия си работен ден с амбицията да извърши някоя малка революция. Иначе как ще покаже, че с идването му настава ново летоброене. Рискована амбиция, но обикновено съвсем краткотрайна. Системата тихо те обгръща в прегръдката си, за да те сведе до безвредна съставка в блатото на рутината. Така революцията ти, дори да се състои, деградира до безобидното пренареждане на мебелите или на служителите в канцеларията.

Допусках, че Мила също страда от пристъпи на клаустрофобията, макар и в нейния благороден вариант: Копнежът да се измъкнеш от душните тесни лабиринти на застоя. Беше се впуснала в някаква операция, донейде сходна с моя фалирал проект, само, че в нашенската обстановка. Искаше да сподели с хората нещо различно от обичайните грижи за хляба и сиренето.

Кой не е изпитвал в известни моменти този, идващ неизвестно откъде порив към нещо по-необичайно и по-красиво от суетнята на делника. Един мой стар приятел и добродушен циник, с цел да охлади подобни лекомислени настроения, препоръчваше:

— Напиши статия.

Мила не написа статия. Ограничи се с уреждането на една необичайна изложба — „Тракийското изкуство и култура по българските земи“ — за да припомни на обикновените хора, че по тези размирни области, отредени ни като роден край от съдбата, е съществувал още от дълбока древност култът към красотата, заедно с умението да я създаваш.

За големия интерес към изложбата е писано доста. Някои го обясняваха с това, че сред експонатите фигурират изделия от благородни метали, а не просто някакви си камъни. За трудностите при съставяне на експозицията изобщо не стана

дума. Понятие за тях могат да имат само онези, които са се сблъскали с нравите в съответните нашенски институти. Там властва инстинктът на псето, което отдавна е престанало да си глозга кокъла, но не допуска никой да припари до него. Без да съм се интересувал специално от кокали, и аз имам известни впечатления по въпроса.

В началото на 60-те видният френски изкуствовед Кристиан Зервос ме помоли да му набавя десетина снимки от паметници на неолита, намиращи се в софийския Археологически музей. Пишеше голяма монография за изкуството на Цикладите, та му бяха необходими за съпоставка. Отидох в музея с точен списък на експонатите и помолих да ми приготвят снимките. Отговорът беше: „Не може“. Защо „не може“? Ами така — не може! Не се касаеше за неща тайнствени, секретни или непубликувани, а за няколко неолитни находки, достатъчно известни щом даже Зервос в Париж знаеше за тях. И въпреки туй връх взимаше чиновническият инат: „Не може!“ Трябваше да се обадя чак на Иван Башев, тогава шеф на Културата, за да се окаже, че можело.

Не е трудно при това положение да си представим какви митарства, дезинформации, коварни ходове и задкулисни игри е трябвало да се преодоляват, за да бъдат измъкнати от шкафовете, хранилищата и банковите сейфове съкровищата, за които голяма част от зрителите даже не бяха чували. Но и тия пречки са нищо, сравнени с мъчнотиите, които тепърва предстояха.

Софийската изложба бе за Людмила само предпазлива начална фаза на една почти планетарна операция. Думата може да прозвучи прекалено силно, ала не е неуместна. Потеглила скромно от България през 1972, експозицията щеше да продължи триумфално пътя си през следващите няколко години из най-големите градове на Стария и Новия свят. Не съм броил спирките на този маршрут, но казваха, че били близо трийсет. Такава авантюра — съкровищата на страната ни да обикалят планетата, въпреки протестите, вайканията, предупрежденията на отговорните органи — това можеше да постигне само Людмила Живкова, под закрилата на баща си.

Отново тази зависимост. Макар и под формата на закрила.

Веднъж една наша позната ми цитира диалога, на който случайно станала свидетел, додето чакала на опашка в паспортното отделение.

— Защо пак сте дошли? — запитал милиционерът напиращата към гишето девойка. — Нали ви се каза, че молбата ви е отхвърлена.

— По ква причина?

— Много сте млада, за да пътувате сама в чужбина.

— А Люса как пътува?

— Коя Люса?

— Людмила Живкова.

Човекът вероятно е бил от онзи тип милиционери, за чийто коефициент на интелигентност се съчиняваха вицове, та се затруднил в отговора. Накрая отсякъл авторитетно:

— Тя пътува с баща си.

Разказах вечерта случая на Мила, за да я развеселя, обаче тя в момента не бе настроена да гледа на нещата откъм веселата страна.

— На тебе ти с смешно, но мене питаш ли ме. Без причина отказват паспорт на момичето, а злобата отива за моя сметка. Понеже аз свободно пътувам, а другите — не.

Всъщност по онова време тя все още рядко пътуваше. Придружаваше баща си, само за да го изпрати до летището.

На 12 ноември 1973 Живков заминаваше на посещение в Полша. И този път по протокол Мила трябваше да се нареди сред изпращачите. В къщи обаче се позабавила и шофьорът, за да навакса закъснението, поел с пределна скорост. Насред път колата катастрофира. Злополуката е жестока. Людмила е тежко ранена. Толкова тежко, та се говореше, че едва ли ще оцелее. Дни и нощи наред бореше душа между живота и смъртта. Повече от месец трябваше да прекара в ужасни страдания. Писано ѝ било обаче още да страда, понеже все пак оживя.

ПРЕДДВЕРИЕТО

„Онова, което хората обикновено наричат нещастие, всъщност е физическо преддверие на подема“.

Един късен мартенски следобед на вратата ми се позвъни. Станах неохотно да отворя, като недоумявах кой ли може да ме търси по никое време. Беше Мила. Съпровождаше я само шофьорът, който след появата ми слезе при колата си.

Избъбрих неловко няколко думи за радостта си, че отново се връща в живота.

— Да, в живота и в прозата му, — допълни тя без ентусиазъм, като се отпусна в старото охлузено кресло, където винаги сядаше.

— Още не съм дошла на себе си, а Матев ми вика: „Идваш тъкмо навреме, та да мога аз да изляза в отпуска“. Трябвало да си дописва стихосбирката.

— Може би това е галантен начин да ти отстъпи министерското място.

— Не вярвам. И не се интересувам, — рече с лека досада. Попитах иска ли да направя кафе. Отвърна, че нищо не иска. Край стената бяха наредени няколко наскоро купени картини. „А, ти имаш нови находки!“ би забелязала при друг случай. Този път даже не ги погледна. Седеше унило, слаба и крехка в огромното старо кресло, вперила невиждащ поглед в пространството. Бледото й лице сега изглеждаше още побледо и с някакво отсъстващо изражение.

Готвех се да кажа нещо, за да наруша мълчанието, когато тя сама го наруши:

— Онази книга, дето навремето ми я даде… Тези дни я прочетох най-после. Навремето все отлагах, но тези дни я прочетох от край до край, почти на един дъх, почти като роман…

— Не знам дали такава книга трябва да се чете като роман.

— Нямах търпение. Виках си „сега ще я прочета цялата, пък после вече ще чета спокойно, параграф по параграф.“

Не възразих. Беше дошла при мене, не за да слуша съветите ми, а за да се изприказва.

— Най-странното е, че това нещо е лежало в чекмеджето цели две години, без да се сетя да надникна в него… Цели две години, представяш ли си?

Защо беше нужно да си го представям? Нали същата тази книга пак така безполезно бе брала прахта някога тук, у дома, не

две ами двайсет години.

— И на други се е случвало, — промърморих.

— Трябва, изглежда, да си разбиеш главата в някоя катастрофа, за да ти дойде умът… — говореше тя като на себе си.

Замълча. Почти бе мръкнало, та станах да запаля лампата.

— Кой е авторът на книгата? — чух да казва. — Върху корицата няма никакво име.

— Значи ю/.ето [???] е без значение.

— Не може да е без значение.

— Мисълта ми е, че името едва ли ще ти е от полза. Няма да го откриеш в никоя енциклопедия.

Не настоя. Само запита:

— Имаш ли други книги от Учителя?

— Намират се.

— Защо не ми ги дадеш?

Наложи се отново да повторя, че това не са текстове, които могат да се нагъват като романи.

— Тогава давай ми ги една по една. И преди да отговоря:

— Днеска с какво ще почнем?

Донесох й още едно томче. После я изпратих до колата, почти убеден, че с това заниманията приключват. Вече не веднъж бях имал възможност да наблюдавам, как възникналият внезапно ентусиазъм у кандидатите за духовно посвещение, подир туй бързо се изпарява. Защото посвещението — противно на очакванията — не е мигновено преображение. То е дълъг процес. А продължителните неща обикновено лесно деградират до отегчение. И после, нали, средата, с която сме свикнали, непрекъснато и ревниво ни дърпа обратно към себе си с обичайните свои порядки на себичността и безсмислието. Средата си има свой катехизис. А как ще станеш новопокръстен, без да си станал преди туй еретик — еретик от общоприетото, от привичното, от установените норми на тъй наречения здрав разум.

Предполагах, че така ще бъде и с Мила. Но не виждах как бих могъл да попреча. За разлика от църковните ритуали, храмът на истинското преображение е безкрайната самота.

„От дълбините на бездната викам към тебе, Господи! Господи, чуй гласа ми!“

Трябва да минеш през безпределната самота, за да излезеш на Пътя. И едва тогава да усетиш около себе си Незнайните и Невидимите.

Никога не съм имал самочувствието на посветен в окултния смисъл на думата. Макар да съм научил много неща от Учението, никога не съм се смятал за добър ученик. Убеден дълбоко в

неговата истинност, далеч не винаги съм имал силата да го прилагам. Убеждението ми, че то е мое верую въпреки цялото ми несъвършенство, се основава на казаното от Елена Рьорих:

„На въпроса, как може да се доближи до Учението този или онзи несъвършен човек? — следва да се отговори също с въпрос: А къде са тия, съвършените?… В нашата задача не влиза създаването на ангели, нека с това се занимава църквата… Нашата задача е далеч по-скромна. Ние просто желаем да помогнем на идващите при нас поне малко да разширят съзнанието си и да получат отговор на много жизнени проблеми, на които църквата не е съумяла да отговори… И така, няма да търсим ангели, ами да се заемем с хората.“

Вече съм писал за пътя, по който съм се приближавал към Учението още преди четири десетилетия и за трудностите, възникващи от конфликта между вътрешните ми убеждения и поведението, което бях принуден да спазвам. При Мила обаче — в случай, че не се касаеше до мимолетно увлечение — тези конфликти можеха да станат далеч по-остри. Самото й място в обществото изключваше всякакво нарушаване на партийната ортодоксия.

Но нали се казва, че времето всичко лекува. И нали нерзумният стремеж към истината и съвършенството се смята от много субекти за болестно състояние. Нищо чудно, след като последиците от злополуката напълно отзвучат, да се разсеят и окултните увлечения на потърпевшата.

Не стана така. Няколко дни по-късно тя отново пристигна у дома. Бе време за вечеря, но по липса на вечеря, задоволихме се с по чаша чай. Оплака се, че в Комитета я занимавали с какво ли не, обаче това не й попречило да прочете и втората книга, та искала да й дам третата. В скоби казано не ми донесе обратно предишните книги, както не ми върна и следващите, които й дадох по-късно. Обясни, че ги задържа не от разсеяност, а понеже постоянно препрочитала едни или други пасажи. Уверих я, че на драго сърце й ги подарявам, стига при нужда и аз да мога да правя справки с някои томчета. Тя бързо намери решение на въпроса, като започна да поръчва и да ми предава ксерокопия от всички книги.

Тая практика бе колкото удобна, толкова и обезпокоителна. В онези години към всеки ксерокс у нас директно се причисляваше и някое зорко око на службите. Напомних на Мила за това обстоятелство. Отговори ми да не се тревожа. Работата била поверена на човек, в когото имала пълно доверие. Думата „човек“ бе употребена в единствено число, но качеството на продукцията подсказваше друго. Томчетата бяха акуратно ксерокопирани на

хубава хартия, броширани, подрязани и стегнати в корици. Това не би могло да бъде дело на един единствен труженик. Така участниците в операцията, заедно с Людмила, ставаха поне трима. Та сетих се за думите на онзи древен египетски владетел, според когото, там, където трима души са събрани в името на някакъв заговор, единият от тях е предател.

Една от особеностите на Учението, в което все повече се увличаше Людмила е, че то никога не е било обобщавано в прегледната форма на някакъв наръчник. Поредицата книги останали от баща ми, бяха ценни затуй, че предаваха точно думите на Учителя. Това обаче не беше някакъв курс от лекции. Бяха отделни съждения и разяснения по различни, въпроси. Което означава, че възприемането им изискваше в повечето случаи някаква предварителна подготовка.

Именно по тази причина възникваше необходимостта да бъда не само доставчик на окултна литература, но и справочник за окултна терминология. С това главно се ограничаваше и ролята ми на помощник при нашите събеседвания. Приказките, които години наред се носеха из града, че съм играл ролята на учител или „сив кардинал“ не бяха нищо повече от обикновено злословие.

За характера на самото Учение едва ли е необходимо да разказвам. Опитах се да го изложа възможно по-сбито и по-популярно още преди четвърт век. Получи се обемист ръкопис, публикуван по-късно в отделна книга.[5]

Междувременно различни хора са изказвали, и нерядко публикували свои мнения за възгледите на Живкова, а косвено и за същността на учението. Затуй съм принуден — без да влизам в полемика с когото и да било, — да кажа няколко думи по въпроса.

Една от смайващите черти на някои нашенски всезнайковци е тяхната непреодолима интелектуална леност. Те рядко си дават труда да проучат поне в общи линии въпросите, по които авторитетно и категорично се изказват. Това с пълна сила важи и за настоящия случай.

По повод възгледите на Живкова се разпространяваха още през 70-те години различни фантасмагории. Тогава това беше донейде обяснимо, понеже информациите се излъчваха според системата от уста на ухо и отразяваха не само и не толкова фактите, колкото настроенията на разпространителите. А отношението към Людмила на част от интелектуалците ни (доколко те бяха наистина интелектуалци е отделен въпрос) беше доста резервирано, да не кажа неприязнено.

— Прочетох стиховете на Рьорих, — осведоми ме Венко

Марковски в кулоарите на някакъв партиен форум в зала Универсиада.

Приличието изискваше да запитам, дали ги е харесал, макар че отговорът съвсем не ме интересуваше.

— Абе Богомиле, това си е чиста мистика, бе!

Откъде да знам. Не ги разбирам тия работи.

— Как „откъде да знаеш“? Нали ти си ги превел.

— Превеждал съм поезия, не мистика.

— И то, с благословията на Людмила Живкова.

— Това пък откъде го измисли?

— Хайде, хайде! Другояче кой щеше да ти издаде преводите.

Мнозина от ортодоксалните марксисти сред писателите и научните работници бяха твърдо убедени, че Живкова изповядва някакви антипартийни мистически възгледи. Не разбираха само две неща: какви точно са тия възгледи и как баща ѝ допуска подобно своеволие. Други отдаваха странностите ѝ на маниакален стремеж да се прави на интересна. Трети смятаха, че всичко е последица от преживяната катастрофа, като само от предпазливост избягваха епитета „луда“.

Подир тържественото оповестяване на новата демократична ера, естествено бе нещата да се именуват вече открито и по възможност по-точно. Случи се обратното. Откъслечните опити да се каже истината бяха заглушени от всевъзможни свидетелства по телевизията и в печата, противоречиви, но сходни в своята недостоверност.

Не става дума за характера на едни или други лични оценки. Всеки има право на свое отношение, по което е излишно да спорим. Става дума за подмяна на самите факти. Тъкмо автори, които дават вид да са добре запознати с материята, причисляват и днес Живкова било към Теософското общество, било към масонството или към Антропософията на Рудолф Щайнер. По каква причина? Единствената вероятна причина е, че тези всезнайковци изобщо нямат представа за какво говорят, осланяйки се на убеждението, че и читателите им са невежи като самите тях.

Други капацитети обявяват по-предпазливо, че Живкова се била приобщила към йогизма. Удобството при използване на подобно определение е в това, че то не определя нищо. На Изток съществува такъв брой школи, подходи и практики, именувани „йога“, та за характеризирането им са съставени дели справочници.[6]

Със същото намерение да се говори авторитетно, без да се казва нищо, отново се пуска в ход твърдението за мистиката. Един професор, фигуриращ навремето сред помощниците на

Людмила, обясняваше по телевизията именно с този термин както нейните възгледи, така и своята въздържаност да наднича в тях. Терминът идвал от понятието „тайна“, а професорът не желаел да надзърта в тайната на Людмила.

Етимологията на думата мистика се знае. Ала не е излишно да се знае и обстоятелството, че възгледите, към които се придържаше Живкова нямат нищо общо с мистиката. Един от авторите, които Мила дълбоко уважаваше — Николай Рьорих — бе казал по този въпрос: „В различни страни пишат за моя мистицизъм… Много пъти ми се е случвало да казвам, че аз изобщо се боя от това неопределено слово «мистицизъм». То прекалено ми напомня за английското «мист» — сиреч мъгла. Мъглявото и неясното не отговаря на моята природа. Обичам яснотата и светлината.“

И в наши дни, както и в миналото, своеобразието на изповядваните от Живкова възгледи се оценяваше най-радикално с мнението, че те са просто резултат на едно болестно състояние. Руският съдебен медик Т.Шишманов например твърди, че мозъчните травми от катастрофата били причина за епилептични припадъци, на които се дължала и „склонността към мистиката и източните култури“. Българският колега на Шишманов — проф. Иван Попвасилев, също съдебен медик и дългогодишен член на ЦК на БКП, твърди същото без подобни увъртания: „Людмила Живкова беше болна от шизофрения“.[7]

Духовното движение, към което Мила се бе приобщила, се нарича Жива етика или Агни Йога. Това име още преди повече от четвърт век бе познато на доста хора и не представляваше особена тайна. Освен дето бе раздала на няколко души ксерокопията, за които вече споменах, но тя проектираше част от трудовете на Учителя да бъдат размножени и популяризирани у нас при съответна подготовка и в подходящ момент. Обстоятелството, че тя самата непредпазливо беше разкривала и документирала своите тъй наречени тайни, доказва най-добре цялата несъстоятелност, а често и злонамереност на всевъзможните лъжесвидетелства по въпроса.

„Да, но къде да ги намерим тия митични трудове?“ — може да възрази някой Тома Неверни.

„Ами разходете се до площад Славейков и вероятно ще ги откриете на някоя от книжарските сергии“ — бих отговорил.

Звучи невероятно, но е така.

Някъде през 1996 мъжки глас ми се обади по телефона. Съобщи ми, че готвели за печат пълната поредица книги на Агни Йога, та искаше разрешение да използват като предговор към първия том няколко страници от монографията ми „Тайното

учение“. Разреших естествено и пожелах успех на начинанието, макар да се съмнявах в скорошната реализация.

Два или три месеца по-късно получих току-що издадената първа книга на поредицата. Цветната корица бе достатъчно шарена, за да привлича вниманието, хартията — не особено качествена, шрифтът — прекалено дребен, ала важното беше, че доброто начало е вече налице.[8]

1996… Скромният вид на томчето, ухаещо още на печатарско мастило, ме върна с две десетилетия назад.

1976. Вечерта преминаваше в нощ. Бурният есенен вятър обливаше прозореца с потоци вода. Седях зад бюрото и пушех, загледан инертно в недовършения си ръкопис. Насреща в голямото старо кресло се бе разположила Мила. В кабинета витаеше тютюнев дим и лошо настроение. Беше се отбила уж за малко преди да се прибере у дома си, но разговорът се бе проточил и затънал в неприятна посока. Ставаше дума за техническите неуредици около пренасянето в Париж на голямата изложба „1000 години българска икона“.

— Хората по света правят технологически революции, ние се туткаме за най-дребни неща, — говореше отегчено Людмила. — Французите навреме са си уредили нещата. Ние — не. На нас винаги ни пречат сроковете.

Не беше в характера й да унива, но този ден неприятностите явно й бяха дошли в повече.

— Би трябвало да е обратното, ако действието на срока е неминуемо…

— Ако действието на срока е неминуемо, всички обстоятелства са добри — продължи тя фразата ми. — Пожарът осветява пътя. Гърмът те буди в часа за бдение. Пороят измива калта от пътя. Няма насрещни явления…

Беше цитат от Учителя. Помнеше думите му по-добре от мене.

И подир малко:

Казано е, за да ни ободри, а звучи като укор. И така те потиска… Тебе не те ли потиска?

— Неизбежно е. Но стремежът да си винаги най-най също не е от полза. Понеже не може винаги да си най-най. Уж те мобилизира, а носи само разочарование.

— Ами тогава да се примирим с безсилието си и да я караме като всички.

— Не казвам това. Обаче знаеш, че даже героите не прекарват дните си само в геройски подвизи. Аз не съм герой, нито имам амбицията да бъда. Задоволявам се да правя по-дребни неща.

— Като шпионски романи, — подсказа тя.

Беше ми на езика да отвърна, че не пиша само шпионски романи, ала премълчах.

Настъпи неприятна пауза, запълвана само от барабаненето на дъждовните капки по прозореца.

— Прощавай, — чух я да казва. — Не исках да те засегна. И понеже продължавах да мълча:

— Сега остава и да се изпокараме…

— Може би ще е най-добре, — промърморих. — Но знаеш, че не е възможно.

И за да покажа, че сме пропуснали шанса да смалим напрежението чрез кавга, подхвърлих:

— Ти всъщност позна. В момента пиша тъкмо шпионски роман. В главата ми обаче се върти и по-сериозен проект, рискован точно по твой вкус. Единствено от тебе зависи, дали ще го бъде или няма да го бъде.

Усещах, че е уморена, пък и в проекта ми нямаше нищо спешно. Раздрънках се просто, за да залича следите от възникналото помежду ни раздразнение. Тя вероятно по същата причина даде вид, че би искала да чуе намеренията ми още сега. Тъй, че казах, каквото исках да казвам. Людмила в началото слушаше доста разсеяно. Сетне взе да се отърсва от апатията си, прекъсваше ме с въпроси, възразяваше, додето накрая заключи:

— Не виждам нищо неосъществимо. Защо чак сега ми го казваш?

— Струва ми се, че идеята е съвсем щура.

— Как ще е щура. Трябва само да обмислим добре подробностите.

Искаше ми се да е права. Когато малко по-късно я придружавах по стълбите към колата, забелязах с риск да охладя ентусиазма й:

— Дано само Десето да не е записало вече разговора ни.

— Никой нищо не записва, не се безпокой. Шофьорът дремеше в колата си. Дъждът беше спрял.

— Ето че и времето се оправи, — рече Мила. — Това е добър знак за проекта ни.

Вината за възникване на щурата идея бе колкото моя, толкова и на самата Людмила. След като тихомълком и без мое съгласие бе възприела практиката да размножава в ксерокопия книгите на учението, въпросът за произведените бройки вече не бе от първостепенно значение, понеже от всяка бройка можеха да се копират нови бройки. Чисто риторичен следователно ставаше въпросът дали и доколко органите са в течение на това нелегално производство. Ако се правеха на разсеяни, то беше вероятно, защото не се касаеше за някаква подривна литература и, което е

по-важно, защото скромната самодейна печатарска изява ставаше по поръчка на другарката Живкова.

Оттук и идеята ми, че щом сме се хванали да правим нещо, нека поне да го правим като хората. Книжките можеха да се печатат нейде на Запад в съвсем ограничен тираж и на тънка хартия, тъй че да бъдат удобни за пренасяне. Открит оставаше само деликатния проблем за вноса на продукцията, но той трябваше да бъде решен от Живкова. При нейния авторитет и при естеството на института, който ръководеше, не беше трудно пратките да минават под формата на някакви невинни материали.

За да поясня, че планът не бе скалъпен съвсем на версия, налага се да направя едно малко отклонение.

От края на 50-те години в Женева работеше като служител в библиотеката към ООН българинът Теодор Димитров. Редкият шанс да заеме поста си в международния институт, където по неписано правило приемаха само кандидати от капиталистическите страни, се дължеше на изключителните качества, с които Димитров бе успял да спечели конкурса за съответната длъжност. Без да влизам в подробности за възпитанието и образованието му, ще кажа само, че това бе млад мъж с приятна външност и добри обноски, владеещ пет западни езика и добре запознат с библиотечното дело. Запознах се с него при едно пътуване за някакъв симпозиум на ЮНЕСКО в Женева през май 1961. За последен път се видяхме през юли 1981. Двайсетте години между тези две дати представляват и периода на общуването ни. По онова време ми се случваше да пътувам по различни поводи до Женева, но той нито веднъж не се върна в България. Неотдавна ми съобщиха, че е починал на 17 август 2002 в Женева. Два столични всекидневника споменаваха с няколко реда за смъртта му, главно заради завещанието, направено в полза на държавата ни. Подробности за самия покойник липсваха. Известно е, че ние по традиция проявяваме по-голям интерес към грабителите, отколкото към дарителите.

Теодор Димитров беше от ония достойни граждани, които в страните с цивилизовани държавнически порядки биват награждавани, макар и посмъртно. Една от заслугите му към България беше, че като висш служител в ООН с достъп до всички големи библиотечни хранилища, той издирваше, копираше и размножаваше на свои разноски редица документи, важни за националната ни история. Именно това обстоятелство ме подтикна да използвам дружеските си отношения с Теодор, за да получа информацията, необходима ми за споменатия вече мой проект.

Наскоро след разговора с Людмила ми се случи да пътувам до Женева. Срещнах се с Димитров в някакво кафене нарю Мон Блан. Обясних му накъсо какъв е проблемът ми. Той охотно се съгласи да ми достави необходимите сведения от някаква фирма и да ме осведоми на следния ден. Въпросът му какво се готвя да публикувам, ме постави в донейде неловко положение.

Не го излъгах, обаче не му разкрих и цялата истина. Нещата се развиваха приблизително като при срещата между Джон Пирпънт Морган и Хенри Форд в романа „Регтайм“ на Доктороу. Морган, току що завърнал се от Египет, се опитвал с недомлъвки да въведе събеседника си в някои възгледи на окултизма, но говорел с недомлъвки, за да не би онзи да го сметне за превъртял. Отегчен от тия усуквания, Форд по едно време рекъл: „Доколкото разбирам, вие имате предвид възгледа за прераждането. Излишно е да ме убеждавате в него, аз го споделям напълно.“

Не знам дали горната среща изобщо се е състояла — Доктороу е известен с похвата си да съчинява исторически „факти“. Но в моя разговор с Теодор няма нищо измислено. Обясних му, че ако направя това, което съм намислил, ще го направя на своя глава и го осведомих за характера на произведенията. Премълчах единствено, че с проекта ми е запозната и Живкова.

Димитров от своя страна ми разказа, че имал връзка с неколцина млади хора, негови колеги от ООН, които споделяли идеите на Агни Йога и периодично си правели срещи да ги обсъждат. Всъщност именно той пръв спомена името Агни Йога, докато аз до този момент, също като стария Морган, предпочитах недомлъвките.

Верен на даденото обещание Теодор още следната вечер ми донесе в кафенето точна справка за условията на фирмата, според изискването — добро качество при минимални цени. Неотдавна, докато ровех архивите си намерих случайно запазени листчета с бележките му по въпроса.

— При един скромен тираж цената също е съвсем скромна, — признах. — Особено ако можеше да се заплаща в левове…

Намекът ми беше достатъчно прозрачен, та да е нужно да се дешифрира. Димитров побърза да ме увери, че мога да разчитам на него. Възразих, че ми е неловко да се възползвам от щедростта му, като естествено мислех обратното.

Людмила бе доволна, че сега, подир пътуването до Женева, смътното намерение вече се превръща в конкретен проект. Но преди да се пристъпи към осъществяването на проекта предстоеше да се решат още два въпроса. Излишно е да казвам, че

тя вече ги бе решила за себе си: Първият се отнасяше до езика, на който следваше да се публикуват книгите — руски или български. Вторият бе относно съставянето на някакъв встъпителен труд, понеже, както бе споменато, овладяването на материята бе трудно без предварително пояснение. И двете тези задачи — това също е излишно да го казвам — бяха предоставени на мене.

Когато възразих, че да се заема с превода на десет книги би означавало да изоставя за неопределено време другата си работа, Мила бързо отстъпи:

— Прав си. Преводачи ще се намерят. Ти приготви встъплението. Сега то е най-важното.

По този въпрос нямахме противоречия. Без да съм се смятал когато и да било за специалист по окултните проблеми, надявах се, че ще мога да изложа в популярен вид някои от основните положения на Учението. По този начин щях да реагирам на множеството измислици, родени от злонамереност или невежество.

Додето пишех книгата, Живкова на няколко пъти се отбиваше в къщи. От различните теми, по които разговаряхме, много ясно си спомням само една:

— Знам, че не обръщаш внимание на тая подробност, но искам отново да те предупредя: Този апартамент се подслушва, — напомних.

— Щом ти е известно, че се подслушва, защо го казваш на глас? — засмя се тя.

— Ами точно за това: за да знаят, че знаем, та да не разчитат, че ще чуят нещо по-така.

— Хубаво! Аз имам начин да проверя и ще го направя още тия дни, за да се успокоиш.

— Направи го.

— Ще го направя.

Когато дойде отново следващата седмица, не пропуснах да се осведомя:

— Провери ли за онова нещо?

— Не ми остана време, но ще проверя, не бой се. Няколко дни по-късно пак я подсетих и пак се оказа, че не успяла да направи проверката. Подир което добави:

— Какво толкова се притесняваш? Нали виждаш, че аз не се притеснявам.

Притесняваше се, и то тъкмо от въпросите ми. Беше проверила и беше разбрала истината. Личеше си достатъчно ясно, понеже не я биваше да лъже. Личеше си и по това, че темата за издателския ни проект взе да остава на заден план, а после

съвсем отпадна от разговорите.

Междувременно продължих да пиша книгата и за три-четири месеца я завърших. Мисля че бях й поставил заглавието „Учителят и учението“. Мила бе доволна от бързината на изпълнението. Била будувала цяла нощ додето я прочете. Каза няколко добри думи за простотата и яснотата, с която съм успял да изложа редица сложни неща и изрази недоволството си от това, че докато съм изтъквал щедро заслугите на Елена Рьорих, съм подценявал Блаватска. Друго — какво? Друго нямаше, тъй че сменихме темата.

Разговорът се водеше в хола ни, сиреч почти на всеослушание. Нямам предвид Соня и Светлин, които бяха също тук, а по-скоро Невидимия трети, както гласеше названието на един филм. Едва по-късно, когато слизахме с асансьора, Людмила забеляза полугласно:

— Ще трябва да отложим нашия проект… Засега.

Това „засега“ щеше да се окаже твърде продължително. Никога вече не заговорихме за книгата ми. Накрая тя все пак излезе от печат, макар под друг заглавие и точно десет години след като Мила си беше отишла.[9]

Живков не обичаше да чува неприятни неща за близките си. Хората натоварени да подслушват и да донасят, също избягваха да го осведомяват за подобни неща, понеже не знаеха как ще реагира. В случая обаче информация за проектите на щерката бе стигнала под някаква форма до него. Той бе кипнал и ударил по масата.

Приказките, че Людмила можела да прави каквото си иска, бяха само до някъде верни. В онези години даже Живков не беше свободен да прави каквото си иска, та камо ли дъщеря му.

Казах вече: Мила никога не е била моя ученичка. Пропуснах само да добавя, че у нея, отрано дремеше предразположението да бъде учителка. Не по отношение на мене, но по отношение на доста други зрели и отдавна приключили с образованието си хора. Отделен въпрос е доколко успяваше, ала беше забавно да гледам как тази млада жена, с външен вид почти на ученичка от горните класове, се опитва да наставлява тромави в мисленето партийни и държавни апаратчици, закалени в горнилото па доктринерското скудоумие.

Времето, когато получаваше и усвояваше една по една книгите на Адепта, бе преминало бързо. Жадна и ненаситна за знания, тя прерови и остатъците от бащината ми библиотека — Блаватска, Ани Безант, Чарлз Летбитър. По-късно по различни пътища се появиха и авторите на сходни доктрини — Рудолф Щайнер, Пьотр Упенски, Шри Арубиндо.

— Ти вече съвсем пренебрегна съвета на Еклесиаст да не прекаляваме с четенето, — подхвърлих веднъж.

— Това е по Стария завет, — възрази тя. — В Новия липсват подобни указания.

Преднамерено казах „усвояваше“, а не просто преглеждаше или прелистваше. Правеше си бележки по прочетеното, подчертаваше, класираше по-съществените параграфи. Донесох й от едно пътуване в Германия миниатюрно шкафче с библиотечни фишове. Излишно беше да питам за какво й е необходимо. Чудех се само как съдържанието на тази все по нарастваща камара книги се побира в главата й. Много години по-късно в един разговор по телевизията Иван Славков, на въпроса как съпругата му си е прекарвала времето, отговори с две думи, които повтори и потрети:

— Четеше и пишеше, четеше и пишеше…

Именно в годините, когато тя все така неуморно четеше и пишеше, един наш общ познат бе промърморил по същия повод:

— Дилетантска работа. Има учени, които жертват целия си живот, за да установят морфологията на някоя доисторическа вкаменелост. А ние благоговеем пред любители, дето напират да вместят в малките си мозъчета цялото мироздание.

Въпрос на светоотношение. Мила наистина не се интересуваше особено от вкаменелостите. Тя беше възприела диалектиката на два известни още от древността постулата:

„Светът е тайна“. И „Няма тайна, която да не е постижима“.

Оттук упорството, с което отстояваше изискването за разширение на съзнанието. Оттук и интересът към големите окултисти в стремежа им да обяснят необясненото. Третирана от някои скептици като мистичка, за да не кажа смахната, тя изпитваше респект пред научното познание като дълъг, труден, ала надежден път към постепенно проникване в Тайната. В личната си библиотека, която все по-вече обогатяваше, Мила виждаше основа на документацията, необходима за дейността на един сериозен научен институт. Този институт, обозначаван в разговорите ни с името „Рьорих“, бе един от проектите, целящи да придадат практическа стойност на призива за разширяване на съзнанието.

Само, че както е известно, прилепите ненавиждат светлината. Нелепият край на Живкова послужи като сигнал не само за зачеркване на всички нейни проекти, но и за унищожаване на всяка следа, напомняща за тях. Да разпитваш какво е станало с личната й библиотека или с ръкописите, беше колкото безполезно, толкова и опасно. Истинската Людмила трябваше да бъде зачеркната от историята, с цел да бъде заменена с бездарно

сглобения уродлив партиен макет на Незабравимата.

Основните възгледи на Людмила за човешкото битие и за космическата безпределност бяха в общи линии близки до моите. Не защото аз й ги бях внушил, а защото източникът беше един и същ, — словата на Учителя Мория, оповестени на света чрез книгите на Елена Рьорих.

Като използвам израза „в общи линии“ това подсказва, че помежду ни е имало различия, но те не бяха съществени. Когато не беше съгласна в нещо с мен, тя не се колебаеше да го изрази. Трябва да призная, че за разлика от нея, аз понякога премълчавах своите несъгласия. Пристигаше обикновено привечер, достатъчно претоварена с обичайните служебни дертове. Пристигаше с намерението да се отърси от делничната проза. Не желаех да я посрещам с възражения и несъгласия, та дори да са от философско естество.

Времето, когато тя най-вече задаваше въпроси, а аз трябваше да обяснявам това или онова, отдавна бе минало. Сега вече моята роля нерядко се свеждаше до това, да слушам и да мълча или да кимам в знак на съгласие. Успокояващо и отморяващо. Освен нас двамата към разговора често се присъединяваха и други — Соня, Александър Лилов, Светлин. Изобщо все близки хора, ако не броим Невидимия трети. Затуй Людмила си позволяваше да развива свободно някои по-деликатни теми и да нарича нещата с истинските им имена. За жалост ние не бяхме единствената аудитория, пред която тя правеше това.

Един следобед Ваньо Славков ми се обади с предложение да се видим, но по възможност насаме. Видяхме се, пихме кафе, дори запалихме по една пура, — в ония години, поради бойкота на Запада срещу кубинските пури, те се продаваха у нас на безценица.

— Искам да те помоля да поговориш с Мила, — разнесе се по някое време гласът на Ваньо през облака дим.

— За какво, по-точно?

— Сещаш се за какво. За приказките й.

— Смятам, че Мила е достатъчно съобразителна, та да е нужно да я предпазваме от самата нея.

— Толкова е съобразителна, че вече се опитва да посвещава в теософията и членове на политбюро. Онзи ден я слушах, как обяснява на Петър Младенов принципите на прераждането.

Ваньо разполагаше и с други красноречиви примери, та продължихме разговора чак до края на пурата. Разбира се, обещах да говоря с Людмила, макар да не вярвах, че това ще има ефект. Тя се осланяше на собствения си усет и не обичаше да я съветват. Затуй реших да използвам обиколен път на въздействие, когато

се отби у дома няколко дни по-късно.

— Ти нали чете „Писмата“ на Елена Рьорих, дето преди няколко месеца ти ги дадох?

— Не ти, ами аз ти ги дадох.

— И вероятно помниш нейните думи за популяризацията на Учението?

— Какво имаш предвид?

— Нейните предупреждения: „Не вербувайте последователи. Не мисионерствайте. Не приканвайте.“

— Да, но какво имаш предвид? — настоя Мила. И още преди да отговоря:

— Сещам се: Ванчо ти е идвал на гости. Излишно беше да отричам.

— Ами те, цитатите, са по същия повод.

— И как да ги разбираме, според теб? Да седим със скръстени ръце и да чакаме Светия Дух да изпълнява задачите ни?

— Имам предвид да внимаваме, за да не би вместо да изпишем вежди, да извадим очи.

Казах още нещо по темата. Изслуша ме търпеливо, но не се съгласи. Във всеки случай — не веднага. Накрая, след като и двамата изчерпахме доводите си в препирнята, все пак отстъпи.

— Усещам, че понякога се увличам. Но когато хората сами питат и ме слушат с такъв интерес, как бих могла да премълча истината?

— Слушат, за да ти правят добро впечатление. А после злословят зад гърба ти.

— Вероятно има и такива. Обаче не мисля, че всички са лицемери.

И понеже вече бяхме поели по пътя на цитатите, тя ми припомни притчата за Сеяча:

„Ето, излезе сеяч да сее…“

И додето произнасяше с обичайния си припрян, малко забързан глас евангелските фрази, почувствах, че вече се е вживяла в ролята на сеяча.

А камениста и безплодна бе почвата, върху която бе излязла да сее.

По силата на предразсъдъците, които обществото въздига като неписани закони, кариеризмът в едни случаи може да се смята за порок, а в други — за естествен стремеж към успеха. Щом си станал дипломат, няма нищо обидно в това, да казват, че си „от кариерата“. Щом си военен, съвсем нормално е да се осланяш на Наполеоновата максима, че „всеки войник носи в раницата си маршалски жезъл“. Но ако си човек на науката или изкуството, какво друго би било редно да желаеш, освен да

растеш като специалист или творец.

Този род разсъждения може да има някаква стойност, ако говорим за по-далечното минало. И макар практичните българи да твърдяха, че „Гъдулар къща не храни“, народът ценеше добрите си гъдулари, без да се интересува от ранга и еполетите им. Това, че Елин Пелин е бил селски даскал, Яворов — пощенски чиновник, а Майстора — писар в съда, с нищо не помрачаваше славата им.

Промените, настъпили подир 1944, засегнаха и явлението, наричано най-общо „кариера“. Процесът на все по-властно одържавяване, обхванал и материалния, и духовния живот на хората, неизбежно водеше до преоценка или направо до обезценяване на предишните ценности. Паметна е от онова време крилатата фраза на поета Младен Исаев: „При социализма, ако не успееш да получиш добър пост, все едно, че си нищо“.

Да си „нищо“ в казионно бюрократичната йерархия — това също може да съдържа известно скромно очарование. Казал го е още някога Беранже:

„Приятели, не ща от вас внимание; на друг предлагайте медали, титли, власт. Не съм роден за тези занимания, към дворцови съблазни нямам страст. Какво ми трябва ли? Момиче стройно, насъщен хляб, веселие спокойно. Че още някога, при родното огнище, ми каза Бог: Не ставай нищо.“

Людмила притежаваше и възможности и предразположение за спокойна научна работа. Тя не беше от амбициозните, които се насочват към политическа кариера, понеже не ги бива за друго. Още подир защитата на дипломната си работа бе удостоена с научна степен „кандидат на историческите науки“. През 1974 публикува монографията си „Казанлъшката гробница“ и бе избрана за старши научен сътрудник. Завърши задочно история на изкуството в Москва. Издаде през 1977 изследването си „Четириевангелието на цар Иван Александър“. Подготвяше книга за Владимир Димитров-Майстора. Нямаше материални нужди. Не изпитваше суетни стремежи. Какво толкова би могла да очаква от министерския ранг, освен завист и задкулисни интриги? Каква нужда имаше от политическите постове в една партия, към която изпитваше все по-голямо недоверие?

За хората, които познаваха Людмила, отговорът на горните въпроси бе ясен. Оставаше обяснението, че инертно е отстъпила пред влиянието на средата, в която е израсла и пред внушенията на високопоставения си баща.

Не беше това.

Пиер-Жаи Беранже. На приятелите ми, станали министри.

Обяснението бе съвсем друго. И началото му лежеше в

отдавна минали неща, като онзи късен мартенски следобед с бавно прииждащия здрач и с нейния глух глас, уморен и едва доловим, сякаш говореше на себе си:

— Трябва, изглежда, да си разбиеш главата, за да ти дойде умът…

Отзвукът от потреса, вече осъзнат, но все тъй болезнен. Подир който щеше да дойде другото.

Не я запитах никога за онова — другото. Подозирах, че е твърде неповторимо, за да се преразказва. И твърде странно, за да се изрази с думи. Защото как ще опишеше тръпното сияние, което изведнъж те обгръща, и шокът на преглеждането, и самотата, пълната самота, през която кротко и властно се спуска към тебе онзи лъч.

Озарението.

Сякаш под блясъка на мълния, тя бе видяла внезапно живота си в нова светлина. И бе усетила бъдещето да се разкрива в далечни ведри пространства. И в един миг бе доловила Смисъла след всички досегашни безсмислици. Както бе казал Йоан Богослов:

„И видях ново небе и нова земя“

(Откровение. 21:1)

Едва по-късно, когато тръпното сияние избледнее до унилата светлина на земния ден и наоколо отново заприижда врявата на пазарището, ще изплува прозаичния неотменим въпрос:

— А сега, накъде?

За да стане ясно, дали Озарението е било само една илюзия или илюзия е онова, което до този момент си възприемал като живот. А в случай, че Озарението не е било мираж, — дали да се изолираш от суетата и нечистотията на пазарището или да се възправиш срещу него в името на истината и доброто. Вечната дилема. На времето баща ми я беше изразил в едно заглавие:

„Между пустинята и живота“.

Изборът е твърде лесен, ако го правим на нивото на обичайното делнично съществуване. И доста труден, ако вече сме осъзнали колко жалко и безсмислено може да бъде това съществуване, не само в личен, а и в общочовешки смисъл. Някога Томас Елиът бе изразил презрението си към „тази огромна панорама от нищожност и анархия, каквато е съвременната история“. Но той само повтаряше в модернизиран вариант онова, което три века по-рано бе писал Шекспир в своя „Макбет“: „Животът е история, разказана от идиот, изпълнена с

шум и ярост, и която няма никакъв смисъл.“

В светлината на Озарението Людмила бе прозряла смисъла й бе направила своя избор. От този момент нататък започна новото летоброене в нейния кратък живот — седем години, през които тя се опита с невероятна енергия и упорство да приложи някои от идеите на Учението, въпреки съпротивата на склерозиралата партийна бюрокрация. И нека не си въобразяваме, че всичко в нейната апостолска дейност е вървяло по мед и масло, поради щастливото обстоятелство да се нарича Живкова.

Нейде към края на 1978, при едно заседание на висшия партиен орган, Тодор Живков подхвърлил:

— Някои другари са подготвили предложение Людмила Живкова да бъде издигната като член на Политбюро… Какво ще кажете?

— Какво ще кажем ние не е толкова важно, — обадил се Тодор Павлов. — По-важното е какво ще каже народът.

— Добре, добре, — промърморил Живков. — Въпросът не е актуален и не фигурира в дневния ред, фигурираше обаче на първо място в клюките по него време и някои писатели не се колебаеха да изразят възхищението си от смелостта на бай Тодор Павлов.

— Това е тя, старата гвардия, — умиляваше се Иван Бурин. — Няма мила-драга при тях, щом става дума за партията.

С Бурин бяхме на различно мнение по много въпроси, което не пречеше да бъдем приятели. Бе от малцината твърдолинейни комунисти, възприемащи развитието на събитията като лична драма, а по-късно и като трагедия. Подир ноември 1989 се самоуби.

Поведението на Тодор Павлов бе от по-друго естество. За да не се откланям в биографични подробности, ще спомена само, че принципните позиции у нас рядко са били дотам принципни, та да се пренебрегват личните дертове. Кокетиращ някога с известно свободомислие, бай Тодор от началото на 50-те години, та до смъртта си отстояваше крайно догматични позиции. Бихме могли да махнем с ръка и да кажем, че това си е негова работа, ако не беше привичката му да въздига личните си пристрастия като мярка за партийна ортодоксалност. Самовъоръжил се с тази мярка той раздаваше свирепи присъди спрямо всичко, откланящо се от каноните на соцреализма. От това най-много си патеха беззащитните млади автори.

Между него и мене също възникнаха противоречия. Смяташе ме за еретик в областта на марксическата естетика, която надзираваше като свое частно стопанство. При една дискусия върху книгата на Роже Гароди „Реализъм без брегове“ обяви

позицията ми за недопустимо мекушава. За да ме сразі беше се въоръжил дори с репродукции от „човеконенавистически“ картини на Пикасо. И докато размахваше пред аудиторията някакво голо тяло от кубистичния период на майстора, питаше възмутено:

— Кажете, другари, може ли човек да се влюби в такава жена?

— На тебе и Венера от Ботичели да ти поднесат, все тая! — репликира го Иван Мешеков от дъното на залата.

Понякога обаче нещата не бяха чак до там шеговити. Додето бях главен редактор на „Литературен фронт“ бай Тодор ни изпрати директивна статия (неговите винаги бяха директивни) за някои тревожни явления в творчеството на по-млади автори като Йордан Радичков, Коста Павлов и други. Реших да не я помествам. Две или три седмици по-късно ме извикаха при Живков.

— Защо сте обидили така бай Тодор? — полюбопитства той.

Изложих с няколко думи аргументите си. Партийни, разбира се. Нали се намирах пред шефа на партията:

— Ммм дааа, — проточи шефът, докато вероятно намисляше отговора си.

Погледна замислено към прозореца, после се обърна към мене и произнесе сериозно и донейде тържествено, сякаш говореше от трибуната:

— Нашата партия има три колоса в идеологията: Благоев, Димитров и Тодор Павлов.

Замълча, сякаш преценяваше реакцията ми. Сетне повтори:

— Истински колос, това е Тодор Павлов. После добави по-тихо:

— Само, че съвсем изкуфял!

Сигурен съм, че е споделял тази скръбна констатация и с други хора, та няма начин бай Тодор да не я е научил. Към тази обида се бяха прибавили впоследствие и враждебните чувства на Колоса спрямо дъщерята на Живков, която вече бе дала достатъчно доказателства, че е също толкова враждебна към партийните троглодити.

Толкова за принципните позиции на академика.

Но Големия шеф също имаше своите принципи. Единият от тях бе, че не обичаше да му се противоречи. Няколко месеца по-късно, по време на поредния пленум през юли 1979 Людмила все пак бе предложена и утвърдена за член на Политбюро. Предложението бе направено от Александър Лилов и в отсъствието на Живков, който по онова време бе на посещение в Италия. Изобщо, — никакви основания да се твърди, че бащата

има нещо общо с възхода на дъщерята.

Въпреки тия деликатни ходове в стил „ни лук ял, ни лук мирисал“, мълвата, че Людмила е твърде амбициозна продължаваше, съпроводена с добавката, че таткото прави всичко възможно, за да й осигури бързата кариера. Така си беше. Но като се връщам назад мислено, чак додето ми стига спомена и обхождам пак тъй мислено родната политическа менажерия, питам се: „Колко и кои са били скромните дейци в тия селения? Май че няма такива.“ „Скромен политик“, това си е чист оксиморон от типа „дървено желязо“.

Амбициите на Живкова трудно биха били вярно разбрани, ако ги разглеждаме само като черти на характера, вън от условията на времето и обстановката. По силата на един парадокс нейното включване в състава на висшия партиен орган стана в момент, когато тя вече напълно се бе отчуждила от партийната идеология. Защо й беше нужна тази съмнителна победа? Ами по простата причина, че всички важни за страната въпроси се решаваха по него време именно в партията, понеже дисидентските клубове още не бяха открити, а не бяха открити, понеже още нямаше дисиденти.

Ако слушаш днес някои новопокръстени демократи, пренаписали чевръсто биографиите си, всичко може да ти се стори твърде просто: От едната страна са те самите, предтечите на свободното общество, от друга страна са останалите — комунистическата сволоч. Само, че „предтечите“ по онова време най-често също бяха партийни членове, публикуваха книгите си, получаваха звания, димитровски и други награди или си кротуваха като партийни съмишленици.

А понеже този род безпартийни страдалци обичат да разказват басни за това как прословутото Шесто управление на ДС непрекъснато ги тормозело и вървяло по петите им, изкушен съм да цитирам няколко реда от спомените на последния началник на управлението генерал Антон Мусаков, отнасящи се именно до такива герои:

„Те никога не са страдали! Те за нищо не са били репресирани! Даже са помагали други да изпитват мъка. И много бързо забравиха как щедро бяха облагодетелствани от режима, как безсрамно превиваха гръб, как грабиха с всички сили от народната хазна. (Георги Друмев, Петко Бочаров, Михаил Неделчев, Енчо Мутафов и др.)“.[10]

И още:

„В целия този многоброен състав под формата на «помощи», «контрактации», «завишени хонорари», заемане длъжности «по съвместителство» и т. н. активно се обогатяваха такива

обвинители на Управлението, като Ал. Йорданов, Михаил Неделчев, Елка Константинова, Енчо Мутафов, Димитър Коруджиев, Васил Станилов и др.“[11]

В своя кратък мемоар Мусаков съвсем леко е повдигнал само единия край на завесата, прикриваща панорамата на политическите гадости от по-ново време. Огромният материал, с който разполагаше в тази област, генералът бе оставил за по-късно, тъй като героите на панорамата вече се бяха въоръжили със закони, запрещаващи обнародването на мерзостите им. За жалост смъртта го отнесе, преди още да успее да се изкаже. А имаше да казва много.

Фактите обаче остават и вероятно ще дойде време да бъдат припомнени. Ако не за друго, поне за да се веселят любителите на черния хумор. Които ще се развличат примерно с факта, че не друг, а тъкмо Михаил Неделчев, двукратно споменат от генерала, бе натоварен с почетната задача да определя кой е бил у нас дисидент и кой — не.

Живкова бе избрана за председател на Комитета за култура в началото на юли 1975. Седмица или две по-късно ме покани да участвам в някакво съвещание, което било много важно.

Съвещанието стана в една вила край София. Помощникът на Людмила, с когото пристигнахме, ме въведе от обляната в слънце тераса в някакъв усоен хол. Край дългата маса вече бяха се разположили към дузина участници. Доколкото познавах неколцина от тях, следваше да предполагам, че се касае за интелектуален елит. Особено след като тук бе и директорът на Института по култура с многозначителното име Елит Николов. Нямах време да разпитвам за темата на занятието. На отсрещния край на масата тъкмо в момента се настаняваше и самата Председателка.

Нищо общо с приветливата усмихната Людмила от някогашните петъчни сбирки. Не бих казал, че сега бе почнала да важничи, но имаше сериозен и донейде угрижен вид. Обясни накъсо, че след като сферата на дейност за Министерството е културата, би следвало да си изясним какво всъщност разбираме под понятието „култура“ и оттам — как виждаме специфичните си задачи за нейното развитие.

После ни даде думата. И започна говорилнята.

Стори ми се, че противно на партийната традиция, дежурни изказвания не бяха подготвени. Поне двама-трима от участниците обаче вероятно предварително бяха информирани по темата — личеше си, че са прочели предния ден нещичко по въпроса. Други разчитаха главно на рутината си да говорят много, без да казват нищо — умение, толерирано у нас при всички режими. Трети

търпеливо изчакваха да извлекат своите изказвания от изказванията на преждеговорившите.

Времето се точеше бавно. Празнословието — също. От нямане какво да правя, наблюдавах бегло Людмила. Доста умело криеше отегчението си. Даже се правеше, че слуша внимателно. Влизах й в положението, но нямаше как да й помогна, освен да спестя собственото си изказване. Което и сторих. Накрая съвещанието все пак приключи. С обещание да продължи на следната заран.

— Ти повече не се весна на нашето обсъждане, — забеляза Мила, когато подир няколко вечери се отби у дома.

— За какво да идвам. Не съм културолог.

— И нямаш мнение по въпроса.

— Е, ако е просто до личното ми мнение, скалъпил бях нещо, за в случай, че ме извикаш пред черната дъска.

Посегнах към бюрото и взех един лист, оставен там предния ден:

— Да ти го прочета ли?

— Разбира се. Макар, че по-добре ще е да го прочетеш пред всички.

— Пред всички ще ме е срам. Но пред тебе — може. Нали и двамата не сме културолози.

И зачетох:

„Културата, това е синтезът от достиженията на обществото в неговото материално и духовно развитие, съставящи културните му традиции и служещи за по-нататъшния му прогрес“.

— Само толкова ли?

— Може и в по-друга редакция: „Понятието култура обединява достиженията във всички сфери на човешката дейност, резултат от умствения и физически труд в тяхното единство“.

— И какво още?

— „Съдържанието на културата е творческия съзидателен труд на човека във всички области на живота. Отношението към труда е най-важния белег за нивото на човешкото развитие.“

— Чудесно! — прецени Мила. — Твоите формулировки почти напълно съвпадат с вчерашните на… (Спестявам името).

— Не се учудвам Защото съм ги преписал от същото място, от което ги е преписал и той: „философская Енциклопедия“, том 3, стр. 118.

— Ами нали такава е ползата от енциклопедиите: да ни доставят полезна информация. Какво лошо има в това?

Не ми се спореше. Замълчах.

— Трябва да поставим едно ново начало, да очертаем задачите, да раздвижим тия мозъци, — произнесе уморено тя, недоволна от мълчанието ми.

— Така е. Напълно те разбирам. Но защо да почваме с бъбрене. За бъбренето — мераклии колкото щеш. А има толкова неща за правене.

— Кажи ги.

— Ти по-добре ги знаеш.

— Нищо де. Подсети ме! Кажи поне едно.

— Ами ето! — посочих захвърления на дивана брой на „фигаро литерер“, който бях преглеждал, преди тя да дойде. — Тази година се навършват деветдесет години от раждането на Жюл Паскин. В Германия и Франция датата ще бъде отбелязана с възпоменателни изложби и публикации в печата. А у нас в България, където Паскин се е родил, юбилеят му ще бъде ознаменуван с гробно мълчание.

Мила пожела да научи повече подробности за живописеца, чието име само бе чувала. И след като я осведомих накъсо, запита:

— Какви неща има от него в нашата галерия?

— Никакви.

— Как така „никакви“?

— Е, има една малка картинка. А можеше и нея да я няма. Била е рисувана на картон, оставена без стъкло и рамка, смачкана и захвърлена между купищата боклуци при едно почистване на депата. Добре, че Шмиргела в последния момент забелязал картончето, пратил го в реставрационното ателие и така го спасил от гибел.

Тя изслуша търпеливо абсурдната история, но не каза нищо. Минахме към други теми.

Едва три месеца по-късно подхвърли съвсем без връзка:

— Онзи ден се сетих за Паскин. Ясно е, че сме изтървали датата, но поне да не изтървем и годината. Няма ли да напишеш нещо?

— Говорил съм с Литфронт. Ще им дам една малка статия.

— А не би ли могъл и да откриеш една изложба?

— Каква изложба?

— Ами на Паскин.

Още след предишния ни разговор Людмила се бе обърнала към Френското посолство с молба да ни осигурят няколко работи на художника, за да отбележим юбилея. Съответните френски институти бяха отговорили на молбата ни с ненадейна щедрост и бързина. В Комитета току-що била получена колекция от 90 живописни и графични произведения на Паскин. Така през ноември 1975 в София бе открита първата и за сега единствена у нас изложба на големия майстор.

— Прочетох ти статията, — рече Мила няколко дни по-късно.

Явно, не беше във възторг от прочетеното.

— Искаш да кажеш „бележката“.

— Наистина е само бележка. Мисля, че човекът е заслужил един по-сериозен очерк.

— Заслужил е даже цяла монография. Стига да има кой да я напише.

— Ами ти можеш да я напишеш. Комитетът ще ти осигури всичко необходимо.

— Нищо друго не ми е необходимо, освен време. Всъщност може да вмъкна и тази задача, между два шпионски романа.

— Виждам, че здраво си се засегнал. Писмено ли да ти се извиня, за да приключим с тази тема?

— Ти от шега не разбираш ли?

— Прав си. Не съм шегаджийка. И малко по-късно:

— Горкият Паскин. Няма кой у нас да му напише една монография.

— Не вярвам точно затуй да се е самоубил.

Тя ме погледна недоволно. Наистина не си падаше по шегите. Особено безсолните.

— Наистина, защо ли се е самоубил?

— Ами омръзнал му е животът — и толкова.

— Това не е оправдание.

— Оправдание — пред кого? Пред дядо Господ ли?

— Пред себе си. Нали помниш какво казва Учителят за самоубийците. Искат да се отърват от земните мъки, а си навличат такава ужасна карма, че ще трябва да я изкупват с векове.

И понеже бяхме на едно мнение по въпроса, минахме на друго.

Людмила поддържаше енергията си с ведри надежди и с красиви илюзии, но никога не се откъсваше от реалността. Затуй още през тия месеци, независимо от възвишената идейна риторика в сферата на културологията, тя реализира прагматичните структурни промени в Комитета, съумя да създаде щаб от близки сътрудници, подготви Всенародната програма за естетическо възпитание и осигури приемането й в края на годината от пленума на КК.

Отделен въпрос е доколко едни или други решения бяха сполучливи. По характер и темперамент тя бе враждебна към привичките на родната ни бюрокрация: Да се прехвърлят от заседание в заседание проблемите, без да се свърши накрая каквато и да било. Да се започва с ентусиазъм нещо, за да се изостави още при първите появили се затруднения. Да се видоизменя аргументирано даден проект, докато се преобрази в

своята противоположност. Да се имитира дейност е единствената цел да се прикрива бездействието.

Но Людмила не бе чудотворец и понякога бе принудена да примирява високите си изисквания с нивото на реалните възможности. Макар да обичаше да повтаря, че „да искаш, значи да можеш“ практическите резултати не веднъж я убеждаваха, че искането само по себе си още нищо не решава.

Никога не любопитствах за проблемите й на ръководител. Запознат бях единствено с онова, което тя споделяше и от което — откровено казано — рядко се интересувах. Така беше и когато от въпроса за същността на културата екипът мина към проблема за ръководството на културните процеси.

Въпреки, че преди да стане титуляр, Живкова бе работила повече от три години като зам. — председател на Комитета, тя нямаше ясно становище за методите на ръководство. Единственото, което знаеше бе, че в момента те не са задоволителни. Желанието за решителна промяна от една страна и слабата лична подготовка от друга я караха да търси помощта на хора, минаващи за специалисти в тази област. Аз пък нито имах опит, нито изпитвах някакъв афинитет към дебрите на управленческата проблематика, тъй че само слушах нейните разсъждения по въпроса. Пасивността ми при подобни разговори или по-точно монолози се приемаше от Мила като знак на необяснима апатия към готвеното преустройство. При една такава беседа, веднъж забеляза:

— Ако не си съгласен, кажи го. Няма да се обидя.

Какво да кажа, когато главата ми се беше надула от нейните наукообразни формулировки с всевъзможни кибернетични, програмно-целеви или мултипликационни подходи и с кардиналното организиране, субординиране и прогнозиране на процесите…

— Не знам, — рекох, — Така затъпявам от този кибернетично-канцеларски, милчогермановски жаргон, че дори вече забравям за какво става дума…

— Какво ти е виновен Милчо Германов?[12]

— Нищо, освен дето усещам, че ми се изплъзва смисълът. Та се сещам за един друг подобен случай…

Слушаше ме с явно неодобрение. И макар да не попита за какъв случай става дума, продължих:

— Преди години Петър Пондев, минаващ за страстен последовател на Плеханов и на Тодор Павлов, бе се прочул с изобилната си и крайно засукана употреба на марксистки термини. Но когато запитали самия Павлов какво мисли за стила на верния си ученик, той отговорил, че подобна марксистка

фразеология може да се чуе само в Московската лудница.

— Това по адрес на Милчо ли го казваш или по адрес на мене?

— Е, чакай де. Не сме седнали да се обиждаме. Знаеш, че нямам нищо против Милчо. Въпросът е, дали в това увлечение по подходите на управление не сме почнали да забравяме какво и кого всъщност управляваме.

Тя чакаше да чуе какво още ще кажа, но в израза на лицето й не долавях съчувствие.

— Мисълта ми е, че чиновниците от всички времена са се опитвали да управляват културата и нейните създатели. Тия пионери на управленчеството са отдавна почти забравени. Дълбока диря са оставили единствено жалките управлявани, включително най-вироглавите и неуправляемите, — разни своенравни, впиянчени, а понякога и съвсем изперкали типове.

Ами тогава да поверим ръководството на Комитета на лудия Генко и на впиянчения Гецов, пък ние да си търсим друга работа, — забеляза Живкова.

Знаеше, че не това имам предвид. Казах й го. Подир туй тя пък ми каза друго, та трябваше да й отговоря. След което отново ми натри носа с припомнянето, че целта на Комитета не е да учи писателите как да пишат и певците — как да пеят…

— … Нужни са — продължаваше Мила — все пак и някакви презрени чиновници, за да се занимават с дертовете на театрите и читалищата, с издателствата и с естетическото възпитание на децата, а понеже говорим за естетическо възпитание, просто ми е неловко да ги приказвам тия работи пред един дългогодишен професор по естетика…

— Няма нищо неловко, — успокоих я. — Аз също съм я докарал до там, да разсъждавам по съвсем елементарни неща, например, кой всъщност ги е създавал художествените принципи: дали теоретиците като Кант, Хегел и Винкелман или разни далеч по-боси в теорията практици, като франсоа Вийон, Моцарт или Ван Гог.

Не помня как приключи разговорът, пък и не е важно. Този род пререкания между нас възникваха рядко. Те бяха пример за привичката на Людмила да мисли самостоятелно, а също и за умението й да търпи чуждото мнение, дори когато не е съгласна с него.

СТАРОТО И НОВОТО

„Като мерят бъдещето с днешен аршин, хората режат крилете на новото“.

Според скептиците преустройството на управленческите механизми в Комитета не бе нищо повече от показно мероприятие, по простата причина, че на практика КК нищо не управляваше. Важните решения от край време се вземаха в Отдела за култура към ЦК, а КК бе длъжен да изпълнява. Принципът беше колкото прост, толкова и непоклатим. Властта се упражняваше от Партията, държавата бе просто неин инструмент.

Додето председател на Комитета бе Павел Матев, някой нагаждач беше подхвърлил пред Живков, че Матев нищо не вършел, а всички задачи лягали върху гърба на Людмила.

— Че той кога ли е работил? — отвърнал бе Живков.

Това, даже да е било фактически близо до истината, си беше чисто лицемерие. Нали именно партията бе установила такъв ред: министърът да бъде като английската кралица — да царува, без да управлява.

Подир избора на Мила нещата автоматично се преобърнаха: Сега вече министърът, както се и полагаше на ранга му, пое управлението на културата, а шефът на отдела в ЦК заприлича на английската кралица. Може би не е излишно да поясня, че и този път кралските функции да не вършиш нищо бяха поети от Павел Матев, приютен за компенсация в апарата на ЦК.

Помня го този авторитетен институт още от 40-те години, когато се наричаше КНИК и беше наистина авторитетен, защото се оглавяваше от Вълко Червенков. По-късно ръководството бе поето от Сава Гановски, а след него от Рубен Аврамов, но конците продължаваше да дърпа Червенков чрез доверената си персона Елена Гаврилова, заемаща поста на главен секретар. С падането на култа падна и една буква от инициалите на Комитета (сега вече той се именуваше КИК), но което е по-важно, спадна и престижът му, макар, че сред по-късните ръководители имаше и достойни хора, като Иван Башев и Петър Вутов.

Едва с възхода на Людмила се възстанови и престижа на института. Наистина той загуби още една буква от инициалите си (сведени до КК), но за сметка на туй престана да бъде анекс към отдела на ЦК и за късо време се превърна в едно от най-важните министерства. Освен дето внушително нарасна броят на

служителите (това се случва във всяка администрация при всяка промяна), — само зам. — председателите станаха осем или девет души — значително нарасна и реалното му влияние върху различни дейности в страната и извън страната. Редица наши посолства, които до този момент се отнасяха с пренебрежение към задачите на културната пропаганда, сега бяха готови на всичко, за да се харесат на Комитета, оглавяван от другарката Живкова. Колкото до раздвижването на културно-просветните инициативи вътре в страната, то бе наистина впечатляващо.

Беше златното време на т. н. културни „мероприятия“ в национален и регионален мащаб — пленуми, конгреси, симпозиуми. Почините бяха благородни, задачите — амбициозни, разходите — внушителни, усилията — изтощителни, а резултатите — нерядко жалки. Впрочем, същото е и днес, но на далеч по-мизерно ниво, тъй като броят на ентусиастите става все по-незначителен, а материалните ресурси са отдавна откраднати. В онези години обаче пари винаги се намираха, а за организаторите, помощниците и производителите на гръмки фрази да не говорим — те бяха даже в излишък. Кой би се отказал да се присламчи към обкръжението на Живкова, за да бъде в услуга, както на нейните мероприятия, така и на своите собствени интереси.

Така, подир всички грижи за „целевите“ доклади и предварително подготвените изказвания, за посрещането на гостите, настаняването и придружаването, за пресконференциите и коктейлите, комюникетата за печата, резултатът накрая нерядко се изчерпваше с купища никому ненужни ксерокопирани документи, между които и заключителната резолюция — набор от празни думи, наредени в определен ред според общоприетия партийно-казионен ритуал.

С течение на времето Живкова все по-често си даваше сметка, че ползата от някои „мероприятия“ е твърде незначителна в сравнение с размера на полаганите усилия. И ако изразходваше сили и време за встъпителни или заключителни речи при тия псевдосъбития, то съвсем не бе за да се самоизтъква, а защото виждаше в тях възможност да популяризира една или друга окултна истина в поредното си протоколно слово.

Изобщо продължаваше сеитбата си — най-вече върху пустош и камънак.

Оповестяването на тия съкровени истини в тогавашната обстановка на марксическа ортодоксалност предполагаше съчетаването им с казионни партийни шаблони или поднасянето им в амбалажа на известна лекодостъпна символика. Дефиницията на понятието „култура“, дискутирана, както бе

споменато, на не едно съвещание, бе оформена в последна сметка от Людмила по следния начин:

„Културата е стремеж на високоорганизирания мислещ човешки индивид към развитие и усъвършенстване… Не случайно етимологията на понятието култура е почит към светлината, стремеж към светлината и самото понятие носи и отразява действието на уникалния закон, който движи природата и човека нагоре по стъпалата на еволюцията“.[13] Културолозите вероятно биха се стъписали пред подобна формулировка, но тя — при тогавашните обстоятелства — доста точно интерпретира концепцията на Агни Йога за Светлината, като синоним на творческата огнена енергия.

„Хората дотолкова са смесили понятието Светлина с осветлението, та не могат да си представят, че Светлината е енергия“ казва Учителят. И още: „Светлината по право може да се нарече начало, което води към обновление. Мисълта и Светлината са дотолкова свързани, че мисълта може да се нарече светоносна“.

Нестандартните или направо еретични идеи на Живкова проличават особено отчетливо, след като тя става член на правителството, а по-късно и на Политбюро. В известни случаи тези идеи все още могат да минат като „цитати“, както е в словото ѝ в симпозиума за Рьорих или в предговора към монографията за художника.[14] Тя обаче не се колебаеше да ги формулира и когато излиза в качеството си на държавник пред високи международни форуми.

Нито помен от въздигнатото в свещени скрижали учение на Ленин за двете култури. Нито следа от неотменимите до скоро изисквания за класовост и партийност. Пренебрегнато е дори тривиалното и ограничено изискване за мирно съвместно съществуване. На преден план излизат общочовешките критерии за „Единство, творчество, красота“, неотменимостта на космическите закони, приоритетът на духа в усъвършенстването на обществото по възходящия път на спиралата.

Взети сами за себе си, подобни абстракции или иносказания, пръснати в изказванията и писанията на Живкова, биха могли да изглеждат като невинни поетизации. Проследени обаче в тяхната взаимна връзка и анализирани по-критично, те ни се разкриват като детайли от един цялостен замисъл, насочен към подриване, а в по-далечен план и сриване на господстващата партийна идеология.

Отдавна вече е време да се посочи ясно и недвусмислено: Людмила Живкова си бе поставила стратегическата задача постепенно да измести на заден план, а подир туй и напълно да

подмени всички философски, етични и естетически постулати на марксизма-ленинизма, утвърдени по него време като неотменим диктат върху обществения ни живот. За хората, които са си дали труда да се запознаят по-отблизо с нейното дело, следването на тази първоосновна задача е очевидно. Като казвам „очевидно“ нямам предвид издадените посмъртно „Съчинения“. Под вещото ръководство на Милко Балев те съобразително бяха очистени тъкмо от неправоверните концепции на Живкова, от всичко намирисващо на идеализъм или на окултизъм, а при нужда и досъчинени с цел да се вместят леко и просто в трафарета на комунистическата, партийност.

Тази фалшификация бе демаскирана още през 1996 — и не само от мене — в предаването на Светослава Тадаръкова за Людмила по Канал 1 на телевизията.[15] В отговор на което Балев голословно отрече твърденията ми в следващото предаване, както и трябваше да се очаква, фактите, опровергаващи лъжата му обаче остават. А надявам се и веществените доказателства.

Казано е, че никой не е пророк в родината си. Това правило вероятно обяснява и сегашното мълчание за новаторската роля на Живкова. Особено ако прибавим и обстоятелството, че новоизлюпените след 1989 лъжедемократи признават за новатори единствено себе си.

Добре, че Людмила е известна и в чужбина, та има шанс поне там някой да се сети за нейната роля като апостол на Светлината. През 2002 г. Националното движение „Рьорих“ публикува книгата „По законите на красотата“, посветена на 60 годишнината от рождението на Людмила Живкова.[16] Там освен речи на Людмила са поместени и два очерка, на Людмила Шапошникова, директор на музея Н. К. Рьорих и вицепрезидент на Международния Център „Рьорих“ в Москва. В единия очерк Шапошникова разглежда делото на Живкова „подвижник и мислител, стремил се да внедри новото в най-консервативната структура — държавата — и загинал на този благороден и светъл път“. „Необходимо е вече да се напомни за Живкова и по нов начин да се освети това, което тя е успяла да направи за своя кратък подвижнически живот“ пише авторката. И уместно съпровожда високата си оценка с пояснението, че „трябва да се отчита при какви обстоятелства, исторически и идеологически“ е живяла и творила Живкова.

А върху гърба на книгата са поместени думите на Святослав Рьорих, изречени още през 1980:

„Людмила Живкова е единственият в XX век държавен деец, който е възприел много дълбоко Живата етика и е видял в нея огромни възможности за усъвършенстване на държавния строй и одухотворяване на този строй чрез културата и високата

философска мисъл. Тя много добре разбира, че държавата трябва да се строи и да живее по законите на красотата. Но на нея ѝ е много трудно и не само трудно, но и опасно“.

Ако тези думи бяха станали известни у нас по времето, когато са били произнесени, те едва ли щяха да срещнат разбиране. Особено що се касае до последната фраза. „Какво ти «трудно» и какво толкова «опасно»? Та нали тук у нас тъкмо нейният баща коли и беси?“

На този въпрос Шапошникова отговаря по своему. Като припомня някои от идеите на Людмила, тя с право изтъква, че „държавата се е съпротивлявала на тези идеи, не ги е разбирала и не ги е приемала.“ Подир което добавя: „Нейният баща Тодор Живков е остарявал и не е могъл вече да удържа в своите отслабващи ръце предишната власт. Той не е могъл да ѝ бъде опора. А и бил ли е някога той такава опора? Тя се е съмнявала в това все повече и повече“.[17]

В края на 70-те години Живков държеше все още здраво кормилото или ако щете тоягата на властта. Тътенът от погрома над Пражката пролет през 1968 беше отдавна заглъхнал. Движението на полската „Солидарност“ тепърва щеше да набира сила. Падането на Берлинската стена още не съществуваше дори като далечно предзнаменование. Времето беше Брежневско, сиреч „застойно“. В международен план се усещаше успокоителното влияние на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Хелзинки. Във вътрешен план дисидентите… Впрочем дисиденти изобщо нямаше, а доколкото тук-там се явяваха такива подобия, те бяха все комунисти. Изобщо, както се казва, всичко беше отлично без малко.

Част от дребните неприятности, които разнообразяваха всекидневието на Тодор Живков, бяха свързани с дъщеря му. Слуховете за отношенията между двамата бяха твърде превратни, било поради неосведоменост на „информаторите“, било поради злонамереност. Тук, искам или не, ще се наложи да цитирам становището на споменатия вече биограф.

Според Левчев „безспорният най-силен пример, който изгражда личността на Людмила Живкова… това бе животът и делото на Тодор Живков… В съзнанието на своите деца той беше човекът празник“. Защо ли? Защото в празнични дни се хранел заедно с цялата си фамилия, а и защото „носи и излъчва онази празнична светлина, която има големият човешки дух…“. Тези семейни обеди и вечери, „това бе марксистко-ленинска, класово-партийна и дълбоко хуманистична школа за Людмила Живкова, която тя следваше от първия си до последен миг“.[18]

Дотук — добре. Но ето, че в мемоарите си, публикувани

подир 10 ноември 1989, същият автор ни представя вярната до гроб дъщеря в съвсем различна светлина:

„Беше есента на 1979, когато една вечер Людмила Живкова ме извика в кабинета си на разговор…

— Защо хвалиш толкова много баща ми? Защо го цитираш непрекъснато? (пита Живкова)

— Извинявай! — казах аз, наистина смутен. (Продължава Левчев). — Не разбирам добре смисъла на нашия разговор. Има нещо абсурдно в него. Излиза, че аз защитавам баща ти, а ти ме упрекваш за това. (Людмила обаче продължава да упорства:)

— …Аз ти казвам да не се обвързваш толкова много с баща ми, защото той не е бог. Ще дойде време да работим без него, а може да дойде време да работим и против него…“[19]

В рецензията си за мемоара на Левчев, покойният вече Атанас Натев бе писал навремето колко стъписай е бил от горния пасаж, а също и от следващия, където Людмила, научавайки, че Левчев иска да си подава оставката и изпаднала при тази зловеща новина в „състояние, приличащо на нервен припадък“ изкрещява:

— И ти ли ще ме предадеш? Защо ме изоставяте всички? Наистина ли мислиш, че сме загубили битката?

Натев обаче пропуска да уточни в статията си, от какво всъщност е бил стъписай. Дали от нахалството, с което мемоаристът лъже, или от чудовищността на самите псевдофакти[20], в които е имал наивността да повярва.

Истината е, че независимо от високия си пост на първи заместник Левчев действително се чувстваше излишен в системата на Комитета, а такова беше усещането и на околните, понеже бе напълно неподходящ за делова работа. Тъй, че не е изключено, заел позата на обиден, да е разиграл сценката с подаване на оставка. В подобен случай обаче Мила едва ли би почнала да крещи от отчаяние, а напротив, би въздъхнала с облекчение. Въпрос на подробности е дали се съгласи да го освободи или сама деликатно го отстрани, но вече й беше дотегнало да държи в екипа си паразити, които, освен че с нищо не й помагаха, ами й губеха времето с личните си дертове.

Отегчителното при дешифриране на левчевите съчинителства, е в необходимостта постоянно да се разплитат нишките от лъжи и неистини, които той непрекъснато оплита, следвайки користните си съображения. Вярно е, например, че Мила го бе укорявала, задето преиграва с възторзите си по адрес на баща й. Но подобни укори му бе отправял и самият Живков. Спомням си как той, в присъствието на неколцина писатели, бе порицал веднъж Левчев задето прекалява с хвалбите си. На което Левчев бе отвърнал с една фраза, станала прословута по него

време:

— Вие не може да ми забраните да ви обичам, другарю Живков!

Чудовищна лъжа е обаче фразата „Ще дойде време да работим без него, а може да дойде време да работим и против него“. Както преднамерено е изфабрикувано и твърдението, че примерът на Живков е представлявал за Людмила „марксистко-ленинска, класово-партийна и дълбоко хуманистична школа, която тя следваше от първия си до последен миг“.

Същият човек, който е написал горната глупост, ще разказва по-късно как Мила заменяла израза „комунистическо възпитание“ с „всенародно естетическо възпитание“, а думата „революция“ с думата „еволюция“, как тя и той (!) мечтаели, че „освен пражка пролет е възможна и софийска пролет“, добавяйки: „дързостта ни стигаше опасни предели“.[21]

Кое е истина — Людмила, следваща „от първия си до последен миг“ марксистко-ленинския и класово-партиен пример на татко си, или Людмила, заговорничеща заедно с другия голям заговорник — Левчев, при това с „дързост, стигаща до опасни предели“ относно това, как — по подобие на пражката пролет — би могла да разцъфне и „софийска пролет“?

Кое е истина ли?

Вместо да си блъскаме главите над левчевите плетеници, по-разумно би било да решим, че всичко в тях е лъжа. Защото дори тук-там да се споменават и истински факти, те почти винаги са користно деформирани с цел да служат на користни каузи.

В разговорите ми с Людмила неизбежно и не веднъж е ставало дума и за становището на нейния баща по едни или други въпроси. Очевидно беше, че е привързана към баща си, обича го, но не следва пътя му и съвсем не го боготвори. Това разбира се съвсем не означаваше, че се готви да работи без него, а още по-малко — против него. Опитваше се дори да оправдае някои негови неправилни действия, припомняйки възпитанието, което бе получила в партията и в трудния си житейски път.

— Баща ми, — казваше, — не е някакъв лицемерен марксистленинец. Тия неща, дето ги приказва, той действително ги вярва. Не можем де искаме хората от неговата генерация да оценяват нещата точно така, както ги оценяваме ние.

И, при друг случай:

— Ами какво да прави човекът. Чуди се и той как да балансира между тия ваши лагери, за да има мир.

— Вярно е — признавах. — И на мен ми го е казвал: „Аз — вика — съм политик, не мога да бъда нито от вашата група, нито от Методиевата“. Само, че не знам защо, в края на краищата

симпатиите му винаги отиват към догматиците.

— Не е точно така, — възразяваше Мила. — Нали с негово разрешение си пуснал онази статия срещу Караславов.

Сега пък беше мой ред да отвърна с „не е точно така“, обаче си замълчавах. Не вървеше да настройвам дъщерята срещу бащата. Макар случаят да беше малко по-друг. И ако го споменавам, то е само като илюстрация за вечната борба между „тия наши лагери“.

Периодът, през който Джагаров бе председател на Писателския съюз, а — аз главен редактор на Литфронт, бележеше, поне в началото си, превес на либералната тенденция. Това бе не толкова илюстрация на принципа, че правдата в последна сметка винаги побеждава, колкото последица от ненадейно и необичайно възникналата гореща дружба между опозиционно настроения Джагаров и всемогъщия блюстител на партийната линия Тодор Живков. Догматиците по онова време ръмжаха, но кротуваха, очаквайки момент, удобен за реванш. Сигнал за настъпването на тоя момент даде в началото на януари 1968 едно интервю на Георги Караславов в „Работническо дело“, озаглавено с бодрата, но и донейде заплашителна фраза „За вдъхновена реалистична литература“[22]. Интервюто бе оценено от повечето писатели като зловеща новогодишна честитка — призив за пореден лов на вещици. Караславов биеше тревога срещу „навеите на песимизъм, черногледство, космополитизъм, алогизъм, нихилизъм, които се прокрадват в произведенията на наши писатели“, говореше за „пълен творчески произвол“, за „изливане вода в чужда воденица“, за „тенденции на империалистическата идеологическа ерозия“, за „идеологическа контрабанда“ и пр. Запитах Джагаров как смята да реагираме на статията.

— Абе статията и на мене не ми харесва, но ти знаеш, че с Караславов е невъзможно да се полемизира, — отвърна председателят.

— Ами тогава да си прибираме бумагите и да си вървим у дома. Не виждаш ли, че нападките са насочени срещу нас и срещу курса за творческо многообразие?

Подир кратък спор Джагаров се съгласи все пак да излезем с отговор на нападките. За да не бъде проекта ни провален, взехме мерки материалът да бъде набран и отпечатан при пълна тайна. Написването, то се знае, бе възложено на мен, само че статията щеше да излезе за по-авторитетно като редакционна.

По някакво съвпадение в навечерието на публикацията шефът на „Дело“ Георги Боков ни покани на чаша кафе, а кафето се оказа придружено и от един приятелски съвет:

— Дочувам, — рече Боков, — че сте се приготвили да атакувате вестника ни. Не знам да вярвам ли: Интелигентни хора сте и знаете, че с партийния орган не се полемизира.

Джагаров почна да обяснява, че няма такова нещо. Никой не си е дори помислял да полемизира с „Дело“. Става дума за дружеска реплика към другаря Караславов, един малък апостроф…

В този момент телефонът иззвъня. Оказа се, че по силата на второ съвпадение от другата страна на жицата е самият Тодор Живков. И по силата на същото съвпадение, Боков сервилно докладва:

— Да, при мен са, другарю Живков… Да, тъкмо за това говорим, другарю Живков, да, ето го другарю Живков!..

Последната фраза бе придружена с нервен жест към Джагаров да поеме слушалката.

Съвпаденията продължаваха: Живков се интересуваше именно от материала, за който ни бе викнал Боков. Джагаров смутено се опита да обясни нещо, но Първият май го прекъсна…

— Да го спрем ли?… — запита гузно Джагаров.

— Невъзможно! — обадих се аз. — Кажи, че броят вече се печата.

По-късно научих, че Живков рекъл: „Ами щом вече се печата, нека върви…“

Истината е, че в момента нямаше как да се печата, понеже още не беше качен на машината, ала Живков не знаеше това и едва ли щеше да прави проверки. В ония дни той напълно се доверяваше на Джагаров.

И тъй статията излезе в Литфронт на 18 януари 1968 под заглавие „Бдителност и черногледство“. Първата и последна статия срещу Караславов, неоспоримият и недосегаем стожер на партийната правда през всички ония години. Не ми беше удобно да уточнявам пред Людмила, че материалът е видял бял свят не благодарение на баща й, а в резултат на една лъжа.

Това не означава, че винаги съм й спестявал неприятните забележки относно случаите, когато Живков се бе държал в сферата на културната политика като слон в стъкларски магазин. Веднъж, когато тя ми показваше някакъв акварел с почти абстрактни петна, подарен й от Дечко Узунов, подхвърлих:

— Гледай само да не го види баща ти, че ще си имаш неприятности.

— Защо? Знаеш, че баща ми има добро отношение към бай Дечко.

— Знам по-скоро обратното, но било каквото било.

— Кажи де, кажи! Остави тия подмятания.

Разказах накъсо за острокритичната статия в „Работническо дело“ срещу юбилейната изложба на Дечко Узунов през май 1969.[23] Статията всъщност беше насочена срещу мене, задето бях излязъл по този случай с хвалебствено слово в Литфронт. Но аз бях свикнал с подобни удари откъм гърба, докато Дечко понесе твърде тежко атаката. На всичко отгоре тя се базираше върху някаква реч на Живков срещу сивотата и „идейната мътилка“.

— И смяташ, че баща ми сам е написал статията? — запита Мила.

— Е, той сам не ги пише статиите. За всяко нещо си има хора.

— Кой е авторът?

— Димитър Иванов.

— Какъв е този Иванов?

— Няма такъв. Истинските автори са Димитър Методиев и Атанас Божков. Но това са подробности.

Тя явно беше ядосана, обаче замълча. Не разбирах само на кого всъщност беше ядосана — на баща си или на мене. Предполагам, че и на двамата.

Шумът от изпотрошена стъклария при елегантните пируети на слона сред културните щандове междувременно бе позатихнал, но не съвсем. Понякога все още се случваха дребни инциденти, колкото да не е без хич. За да не съм съвсем голословен ще спомена само един.

Още подир учредяването на Държавния съвет някои съветници на Живков и особено такива, дето бяха включени в състава на новия висш държавен орган, започнаха да отделят от ценното си време за обсъждането на една също ценна идея. Дочувах отделни подробности за нея от Джагаров. Идеята бе от първостепенна важност, понеже се отнасяше до построяването на внушителен дворец, макар и с републиканско съдържание, който да приюти новата институция. Проектът засягаше главно въпросите „къде?“ и „как?“, без да се занимава с „кога?“, — нали се намирахме в славния период на „речено — сторено“. А стана така, че работата зацикли тъкмо заради това проклето „кога?“. Първият шеф на партията, а следователно и на Съвета, дали поради закваската на бедняшкия си произход или поради манталитета на скръндза относно пилеенето на народна пара, се бе отнесъл доста хладно към идеята тепърва да се вдигат палати с чисто представителна цел. Напразно Джагаров с поетично увлечение обясняваше смисъла на начинанието. Напразно описваше респекта, а защо не и възхищението на новоназначените чужди посланици, когато ще се явяват да връчват акредитивните си писма. Понеже Съветът ще се издига величествено върху най-високото място на столицата, дето в

момента дреме никому ненужната Семинария. А към величествената постройка ще води едно дълго и също величествено стълбище от витошки сиенит, по което посланиците ще възлизат с почит и душевен трепет, съзнавайки, че в този момент изживяват един от върхните мигове в кариерата си.

— Абе тая няма да я бъде, — отвръщал кисело Първият. — Ще видим. Това не влиза в нашите приоритети. (Той имаше вкус към тия чуждици).

Годините минаваха, но съветниците, подтиквани от творческото си дръзновение не мирясваха. Така, някъде към средата на 70-те години започна да назрява нов по-рационален проект. Надделяло бе мнението, че Съветът като централна институция би трябвало да се намира в центъра на София и по-точно на мястото на двореца. По този начин щели да бъдат улучени с един куршум два заека: Хем заедно с партийния дом и мавзолея ще се оформи един цялостен ансамбъл, хем ще бъде изтрит от лицето на земята този вреден символ на монархо-фашисткото минало — дворецът.

Не знаех нито колко време е бил обсъждан антимонархическият проект от съветниците, нито по какъв начин е бил предлаган на Живков. Разбрах за решението твърде късно, едва след като то бе навлязло в етапа „реализация“. Един ден получих официално писмо от Комитета за култура, уведомяващо ме, че съм включен в журито, натоварено да оценява различните архитектурни проекти за сграда на Държавния съвет, която трябвало да се издигне върху обширния терен от площад Девети септември, та чак до Руската църква. Уточнена бе и датата на първото заседание, с обичайното пояснение, че присъствието ми е задължително.

Не отидох нито на въпросното заседание, нито на някое от следващите. Поради което получих месеци по-късно второ писмо, този път в заплашителен тон. Искаха ми обяснение, за дето нито веднъж не съм стъпил в журито, уведомяваха ме, че нося отговорност за неуважението си към възложения ми ангажимент и настояваха да присъствам на следната сбирка, която щяла да бъде и заключителна.

Същата вече у дома дойде Людмила. След като поговорихме за различни възвишени неща, слязохме и до жалкото всекидневие, където в последна сметка са решаваха всичките ни проблеми. Показах писмото, получено заранта.

— Не е зле да го покажеш и ти на служителите си, — рекох. — Нека обяснят защо са възприели точно такъв заплашителен тон за водене на кореспонденцията си.

— Ти пък защо не ходиш на заседанията?

— Защото не желая да бъда съучастник в едно престъпление.

— Къде го виждаш престъплението?

— Ами това, да сринат единствения дворец в този толкова беден като архитектура град, малко престъпление ли е? Къде по света е възможна такава вандалщина? Руснаците смениха името на Петербург, но не дръзнаха да посегнат на дворците му. На теб ли да го разправям, дето познаваш тия дворци по-добре от мен?

Добавих още няколко силни израза, при което Мила забеляза:

— Понеже стана дума за добрия тон, твоят тон също не е много изряден. Съветвам те да не го използваш на други места, защото въпросът вече е решен окончателно и то, на най-високо равнище.

— Значи прав съм бил да не ходя.

— Измиваш си ръцете като Пилат Понтийски…

— Дребосъци като мене, от които нищо не зависи, не могат да влизат в ролята на Пилат. Това е роля за по-отговорни хора.

Тя се навъси и замълча. Неволно бях я засегнал. Не бях свикнал, пък и до край не свикнах да държа сметка, че разговарям не с някогашната скромна Людмила, а с член на Министерския съвет и на Политбюро. Очаквах да избухне, но тя се овладя, преглътна огорчението си, заедно с глътка от вечния зелен чай, обогатен с три капки мляко и произнесе спокойно, както винаги в подобни случаи:

— Хайде да не се дразним. Постъпи, както знаеш. Но ако питаш мене, смятам, че най-добре е да отидеш на това заключително заседание, без да създаваш усложнения.

— Там ще се взема решение и ще се подписва протокол.

— Твое право е да останеш на особено мнение, под предлог, че никой от проектите не те задоволява. А, че нещата няма как да бъдат изменени на твое или на мое ниво, това мога да ти го гарантирам.

На другия ден — противно на опасенията ми — до протокол не се стигна. Почти нямаше и разисквания. Хората вероятно вече се бяха изприказвали. Тръгнахме за последен преглед край масите, върху които бяха поставени гипсовите макети. Предвождаше ни Георги Стоилов, тогавашен министър на архитектурата. Той минаваше без много коментари край всеки проект, като бегло посочваше недостатъците. Един единствен спечели благоволението му. Макар конкурсът да бе анонимен, всички знаеха, че това е именно проектът на колектива, ръководен от самият Стоилов. Явно не се стесняваше от пристрастието си. Министерският ранг му го позволяваше. Останалите членове на журито приеха мълчаливо оценката му, понеже не бяха министри. После се разотидохме като оставихме

на техническия секретар грижата да дооформи решението, където вероятно щеше да се премълчи належащото срутване на един исторически паметник, а щяха да се изтъкнат качествата на новия архитектурен бисер, призван да украсява бедната ни столица.

Не, до подписване на протокол наистина не се стигна. Няколко дни по-късно Мила ми довери:

— Такъв скандал вдигнах на баща си, не мога да ти го опиша. Важното е, че дворецът остава.

Някой ще види може би в горния случай тъкмо потвърждение на приказките за дълбокия конфликт между баща и дъщеря. Това е само донейде така. Защото случаят илюстрира по-скоро и отношението на обич и доверие между двамата, независимо от принципните различия в идейните им разбирания.

И този път, както и при други обстоятелства Мила се опитваше да извини баща си с това, че съветниците му често го подвеждали. Така си беше, но то не можеше да служи за оправдание. Големият ръководител никога не пропуска да изтъкне, че успехите, които постига, не са лично негови, а за погрешните решения отговорност носи единствено той. Живков добре познаваше това правило, но много мразеше да го съблюдава.

Освен, че не приемаше мнения, различни от своето, но не обичаше и да ги изслушва. Ала ето, че сега заради дъщеря си бе склонил да се откаже от оповестената вече позиция и по тоя начин да се самобламира пред най-близките си сътрудници. Такива отстъпки той правеше заради нея и в други случаи. С такива отстъпки той тихомълком й бе разрешил да поеме фактическото ръководство в сферата на културата. Което предизвикваше и част от дребните неприятности в ежедневието му, за които бе споменато.

Тези дребни неприятности във вътрешнополитически план произтичаха от охлаждане на отношенията му с голяма част от догматиците, третиращи действията на Живковата щерка като национално бедствие. Опитите да възразят срещу някои подобни действия бяха посрещани от Първия така враждебно, че бързо секнаха. Налагаше се да секнат обаче и проявите на самите блюстители на партийната правда, самообявили се като членове на „здравото партийно ядро“, поне в своите най-груби прояви на цензори и доносници. Практиката да се уволняват или преместват по политически причини хора от театрите или редакциите, да се снемат пиеси или запрещават изложби, да се упражнява политически надзор над книгоиздателските планове — всички тези майчински грижи от страна на любимата партия бяха категорично отменени.

Може да звучи невероятно, обаче Людмила взимаше под своя закрила даже хора, които си бяха позволявали да злословят по неин адрес. Веднъж още към десет часа заранта (за мене това означаваше ранна заран) у дома разтревожен пристигна Любомир Тенев. Бяхме братовчеди с него, а също и приятели, но да ми се изтърсва тогава, когато едва съм си легнал, не бе обичайно. Оказа се, че го бяха наклепали пред Людмила, задето се бил подигравал с някои нейни оценки и току що научил, че има негласно решение да бъде изхвърлен в най-скоро време от ВИТИЗ.

— Ами като дрънкаш каквото ти дойде на езика, за да се правиш на интересен… — рекох след като го изслушах.

— И да съм казал нещо неприятно, уверявам те, че не съм го мислил. Нали знаеш: език мой, враг мой. Та затова… много те моля… И не отлагай, защото изритат ли ме, после ще бъде късно.

Беше надрънкал наистина доста глупости в кафенето. Но такъв авторитетен театрал като него, професор и шеф на катедра… Не ми се вярваше, че ще го изхвърлят заради няколко непремерени подигравки по адрес на Живкова. И все пак, знае ли човек.

— За това ли си искал да се видим? — попита тя, когато пристигна у дома в късния следобед и изслуша молбата ми. — Ти поне знаеш, че хич не ме е грижа кой какво приказва. Кажи му на братовчед си да не се безпокои. Даже статия да напише против мен, нищо лошо няма да му се случи.

Няколко месеца по късно получих писмо от друг театрал (на този няма да му спомена името, понеже за разлика от Любо още е жив). Молеше ме за същото: Били го нарочили за уволнение от редакцията, задето одумвал Живкова, та молеше да се намеся в негова защита. Намесих се.

— Защо ми ги разправяш тия работи? — възрази Мила. — Нали знаеш, че не обичам да се занимавам с клюки и клевети.

— Разправям ти ги, понеже човекът ми прати писмо. Готвят се да го уволнят.

— Кажи му, че няма да го уволнят. И ако се явят други такива просители, умолявам те да повтаряш същото. Господи, в каква страна живеем!

Имаше обаче случаи, когато нещата не приключваха така безболезнено. Понеже и обстоятелствата, и действащите лица бяха различни. За един такъв случай научих някои подробности и то не от Людмила, а от самия потърпевш, десетина години подир нейната смърт.

Потърпевшият бе полковникът Найден Петров. Работата му в продължение на години бе свързана с творческите среди, макар че не пишеше стихове. Срещнах го една вечер, скоро след 10

ноември 1989 и си позволих да запитам:

— Понеже вече доста вода изтече, кажи каква беше онази история с фол, заради която ти опра пешкира?

Разправи ми, че веднъж Димитър Стоянов, шефът на МВР го запитал по телефона с какъв материал за фол разполагатв отдела. Петров отвърнал, че не са правили никаква разработка. Имали само някакви първични материали. Последвало нареждането да се обобщи наличната информация и да се изпрати на министъра. Така и станало. В резултат на което Стоянов отново се обадил на полковник Петров, за да го уведоми, че е уволнен.

Полюбопитствах какви са били сведенията за Фол.

— Неща без значение. Нито сме ги проверявали, нито си струваше да ги проверяваме — някакви клевети за произхода му и за десните убеждения на баща му.

— Тогава за какво сте ги държали?

— Защо питаш мен? Има си ред. Не съм го аз въвеждал. Изглеждаше невероятно, че човекът е бил уволнен само защото си е вършел работата, за която му плащат. На мен обаче не ми звучеше невероятно. Убеден бях, че Мила е била възмутена, след като е разбрала, че в МВР съхраняват документи срещу нейният най-близък сътрудник (тогава фол бе пръв зам. — председател на КК). Дотам е била възмутена, та е настояла за уволнението на отговорния служител, без да навлиза в „излишни“ подробности.

Ненавиждаше утвърдилата се практика на органите да се месят и в обществения и в личния живот на хората, под предлог че бранят отечеството от попълзновенията на врага. Убеден съм, че тази глуха ненавист нарасна добавъчно, след като установи, че и тя самата е била обект на наблюдение. И напълно споделям мнението на нейния сътрудник Костадин Чакъров по въпроса:

„През годините на нейно ръководство Живкова не допусна Държавна сигурност да се бърка в работите на художествено-творческата интелигенция. Служителите от това ведомство се сърдеха и плетяха интриги по неин адрес, но бяха безпомощни. Българската интелигенция пътуваше неограничено, участваше в крупни културни форуми на Запад, отвориха се високо вратите на информацията.

Людмила Живкова знаеше за много от политическите интриги, които плетяха за нея догматици и някои служители на Държавна сигурност — кариеристите. Пазеше се много да не допусне в обкръжението си хора, свързани или заподозрени във връзка със специални служби или съветска агентура. Дори подозираше, че я подслушват и предават, но не се боеше и заявяваше:

— Мечът се калява в боя, а духът — в борбата.“[24]

Несъмнено нашите и съветските секретни служби са проявявали особен интерес към честите контакти на Живкова с чужденци, било при многобройните си пътувания зад граница, било при международните културни форуми у нас.

Хлевоустите клеветници в днешно време, обявяващи, че България до 1990 се намирала в състояние на ужасна международна изолация, вероятно поради амнезия премълчават факта, че малцина родни политици са осъществили толкова познанства с държавни дейци на Запада и Изтока, каквито успя да осъществи Людмила по време на кратката си политическа кариера. Едва ли е нужно да припомням тук многобройните нейни делови посещения не само до столиците на повечето европейски страни, но и до отдалечени държави като Япония, Индия, Шри Ланка, Непал, Виетнам, Монголия, Мексико, САЩ. И при всички случаи това бяха не куртоазни, а съдържателни посещения, и почти навсякъде тя бе приемана не от чиновници по протокола, а от държавни глави.

В онези години някои наши дипломати оправдаваха бездействието си с факта, че България като сателит (тогава се казваше „съюзник“) на СССР няма възможност за своя самостоятелна външна политика. В едри линии това беше наистина тъй, но то съвсем не означаваше, че на международните форуми представителите ни трябва да стърчат като глухонеми. Както бе споменато на 25 септември и на 15 октомври 1979 Живкова произнесе от трибуната на Общото събрание на ООН две речи, които — противно на установената традиция — предизвикаха аплодисменти и оживление в залата. Причината бе очебийна. За пръв път от толкова години един представител на социалистическия лагер си позволяваше да наруши ритуалът на комунистическото демагогско празнословие и да заговори ясно и откровено за човещината и човешките отношения в международните дела. Но освен одобрение имаше и порицания. Те идваха от съветските братя. За отбелязване е, че макар Людмила да узна за недоволството на руснаците още след първата си реч, това не я разколеба да произнесе в същия неправоверен дух и своето второ слово.

Това недоволство от страна на братята бе също една от неприятностите, които Първият дължеше на дъщеря си, доста по-сериозна от роптанията на нашенските догматици. Говореше се, че лично Брежнев проявил подозрителен интерес към възгледите на Живкова и към нейните връзки с „Бялото братство“ на дъновистите. На тази тема бе възникнало дребно недоразумение, оказало се изцяло в полза на Людмила. Поради невежеството на доносниците „Бялото братство“, за което говореше тя, бе

сметнато за название на сектата, основана от Петър Дънов. А всъщност Дънов бе използвал термина, с който се именуваше движението на Великите Учители от Хималаите. Затова на Брежнев било обяснено, че става дума за местна религиозна групичка, без каквото и да било обществено значение.

Не съм се интересувал доколко Мила е понасяла упреци заради своеволията в международните си изяви. Но обстоятелството, че Живков ги търпеше, е достатъчно красноречиво. Своенравната щерка и този път бе победила бащиния консерватизъм. Обяснението едва ли е само в силата на родителските чувства. Чувствата в политиката, както личи още от времето на Иван Грозни, далеч не всякога са решаващи. Колкото и да бе свързан с азбуката на комунизма — както твърдеше Людмила — у Живков се спотайваше винаги и пресметливостта на прагматика. Което означаваше, че едното му око често поглежда носталгично на Запад, към техническия прогрес и парите. Известно е, че това спонтанно влечение на нашия Първи към икономическия просперитет на гнилия капитализъм щеше по-късно не на шега да дразни завистника Горбачов. Струва ми се обаче, че то е съществувало, макар в зародиш, още през 70-те години. И тъкмо по тази линия се е развил някакъв афинитет между аспирациите на дъщерята и тия на бащата, макар нейните да бяха в сферата на духа, а неговите — на паричното обръщение. И смея да кажа — независимо кой как ще го прецени и без оглед на лъжите, че Живков мечтаел да види България като съветска република: Той беше и докрай си остана патриот, който мечтаеше не за съветска, а за велика България, оглавявана по възможност от самия него. Спомням си, че на няколко пъти, когато неколцината поканени от него в някое помещение на „Рила“ и увлечени в приказки, се вдигахме чак към полунощ, от коридора неизменно нахълтваше групичка чалгаджии и под бойкия грохот на тъпана засвирваше:

„Край Босфора шум се вдига…“

— Добре, добре… — даваше си вид, че ги укротява Първия и сваляше очилата, за да си изтрие очите.

Но помня и как веднъж, след като Джагаров за кой ли път бе развил идеята си за историческото възмездие и за възвръщането на заграбеното, Живков промърмори:

— Всичко това отдавна сме го чували. Само ти упорстваш и не искаш да чуеш: Изтървали сме влака, разбери!

— Ще чакаме следващия, — опита се да възрази Георги, но шефът не го чу и вдигна чашата с газирана вода:

— Ха наздраве!

Беше реалист. И добре преценяваше, кое е възможно и кое —

не. Въпреки, че това едва ли е пречело да вижда любимата си мечта поне на сън. Допускам, че я е виждал даже когато накрая — натикан в затворническата килия от верните си другари — е лежал на одъра и се е опитвал да смири хъркащите си старчески гърди и хлопащото сърце, за да заспи. А заспи ли, — да види отново мечтата си, толкова невъзможна и тъй красива, че за нея не бива дори да се споменава:

От Черно море до Охрид и от Дунав до Бяло море.

ПОСОКАТА

„Подайте ни ръка, щом се изкачвате“.

Докато за Живков се носеха слухове, че се готвел да харизва страната ни на руснаците, за дъщеря му се говореше, че била космополитка, западнячка или обратното — покварена от индийския мистицизъм.

Патриотизмът на Людмила е достатъчно очебиен, за да е необходимо тепърва да бъде доказван. Той личи и от грижите за родното ни изкуство, и за популяризирането му в големи международни изложби, и за разнообазните начинания, обединени в колосалния замислен и осъществяван от нея проект — юбилеят за 1300-годишнината на България.

Донейде като баща си, тя бе човек на делото, ненавиждащ празните приказки, но много повече от него оценяваше нещата в перспектива. Въпросът е дали това бе реално предусещане на процесите или измамното очертание на миража. Не си спомням някога да съм я запитал:

— Как го виждаш избавлението на човечеството от батака, в който е затънало?

Вероятно защото в отговор тя също би ме запитала:

— А ти?

След като възгледите на двама ни за състоянието на света съвпадаха, естествено беше да съвпадат и предзнаменованията ни за бъдещето му.

Значението на Агни Йога не се свежда до това, да служи като наръчник за самообразование. Агни Йога представлява съдбовно предупреждение за възможната участ на човечеството. Намираме се в края на тъй нареченото Черно време или Кали-Юга и пред хипотетичното начало на Светлата ера или Сатиа-Юга. Дали този период, ще прерасне в преход към Избавлението или ще се разрази в планетарна катастрофа, — това зависи до голяма степен от самото човечество. Людмила с присъщата си виталност беше оптимист. Аз, въпреки обичайния си скептицизъм, също се стремях да гледам оптимистично на бъдещето, понеже какъв смисъл има да се живее, ако не съществува бъдеще. Фаталната заплаха, надвиснала над планетата произтичаше от принципа на насилието, увековечено като радикално средство за решаване на всички междуличностни и междудържавни проблеми. И докато при някои напреднали в културното си развитие страни бе налице стремеж за ограничаване господството на този принцип,

то при други не личеше и помен от подобни усилия. Печален пример в това отношение бе за Мила Съветския съюз, много преди Горбачов и други двуличници от неговата кройка да се произнесат по въпроса.

Людмила отпърво смяташе, че до това състояние на нещата се е стигнало поради лицемерната практика да се изгражда някакъв си уж социализъм в пълно противоречие с действителните социалистически принципи. Макар историк по образование, тя твърде слабо познаваше новата история. Повярвала бе, че Ленин, особено с прилагането на курса на НЕП-а, се е опитвал да поведе Русия в нова насока, но смъртта му е попречила да осъществи намерението си. Скоро обаче тя се прости с тази илюзия. Без всякакви уговорки отричаше и теорията и практиката на социалистическата революция. Убедена бе, че макар постепенно, и в рамките на възможното, трябва да се отърсваме от съветското влияние и от примитивните постулати на тъй наречения социалистически реализъм. Позволяваше си да приказва такива неща даже когато разговорите ставаха у дома, където вече я бях уведомил, че ни подслушват. Мисля, че го правеше съзнателно именно заради подслушвачите. Това беше нейния деликатен начин да им каже „майната ви“, понеже тя такива директни изрази не употребяваше.

Излишно беше да я питам, какво ще правим, ако се откъснем от Съюза, — и ние ли ще вървим на майната си. Мнението ѝ по въпроса ми беше известно. Виждаше идеалния образец за подражание в Швейцария — малка страна като нашата, но независима, не свързана с блокове, и просперираща с модерната си лека индустрия и с природните си дадености, съвсем не по-красиви от нашите. Тази съпоставка с Швейцария не беше особено оригинална. Тя датираше още от Алеко („Какво, Швейцария ли?“ и „Българската Швейцария“). А завистта ни към заветната алпийска република съществува и днес. И ако споменавам за пристрастието на Людмила към добре подредената Швейцария, то е само за сведение на всезнаещите, според които Живкова била дотам изветряла, та се вълнувала единствено от адептите и прераждането. Не, тя си беше напълно с акъла и никога не би направила грешката да ни посочва за пример в духовната сфера Швейцария, а в часовникарската индустрия Индия.

Орисана да се занимава с управлението на процесите, тя постепенно бе разбрала, че ръководството на културата не означава държавнически диктат над културата, което също не е нищо повече от узаконено насилие. Вдъхновена от известни идеи на Рудолф Щайнер тя пледираше за създаване на нов тип

училища, в които децата да не бъдат дресирани, а подпомагани да разкриват и развиват индивидуалните си заложби и естествено да разширяват съзнанието си в различни насоки.

За жалост прекаленото внимание към културата и хората на културата не винаги се посрещаше с разбиране, а понякога предизвикваше и раздразнение, като се пускаше в ход известното тесняшко роптаене: „Абе не стига, че всичките ни ядове идват от интелигенцията, ами и сума държавни пари се трошат за нея“.

Сума пари ли? Истината, особено що се отнася до учителското съсловие, бе доста по-различни. И нищо чудно, че вдъхновена от дружеското отношение на Живкова, учителката Тончева си бе позволила публично да заяви: „Държава, в която полицаите са по-добре платени от учителите, е полицейска държава.“

Насмалко щеше да изхвърчи горката Тончева от поста си, ако не се бе оказало, че в случая не изразява лично мнение, а цитира дословно Ленин.

По-голяма щедрост се проявяваше спрямо представители на творческите съюзи, но там натискът за контрактации, командировки, задгранични пътувания, издания и преиздания на съчинения бе толкова мощен, та пробивите бяха неизбежни. Голяма част от тия куртизани на режима впоследствие щедро се реванширaха пред своята благодетелка с поток от подигравки и злословия. Добре все пак, че това стана цяло десетилетие след нейната смърт.

Нормалния процес на сближаване между различните държави се осъществява чрез взаимно опознаване, а взаимното опознаване — чрез един естествен, сиреч нецензуриран културен обмен. Усилията в това отношение не можеха да бъдат еднопосочни. Паралелно с културните ни прояви в чужбина значително нарасна и притокът на западни произведения у нас в областта на литературата, театъра, музиката, телевизионните програми. Един бегъл поглед върху продукцията на „Народна култура“, издателството на Комитета, е достатъчен, за да се установи значителния брой западни литературни произведения, чиято публикация само няколко години по-рано би била немислима.

Моите лични впечатления от областта на културния обмен с „капиталистическите страни“ се отнасят главно към областта на изобразителното изкуство. Не става въпрос за обичайния обмен на документални филми или цветни репродукции. Още навремето бях издействал като подарък от ЮНЕСКО три големи изложби с прекрасни, скъпи репродукции на западни художници.[25] Случаят, който имам предвид бе по-сериозен, а по-късно и доста нашумя, та затуй си позволявам да го засегна.

Веднъж към края на 1975, когато бе уредена изложбата на Паскин, Людмила бе забелязала:

— Наистина голямо безобразие: Да притежаваме една единствена малка картинка от нашия Паскин.

В нейните представи Паскин вече бе станал „нашия“. И понеже не отговорих, продължи:

— Толкова ли е трудно да намерим още нещо от него?

— В момента не знам как е. Трябва да се провери движението на цените по борсите. Но преди десетина години не беше проблем да се купи някой акварел или даже масло от Паскин.

— Само че, кой да се сети…

— Защо мислиш, че не е имало кой да се сети?

— Какво има да мисля. Нали резултатът е налице.

Можеше разговорът с това да приключи, но както казваше Любо Тенев, „език мой — враг мой“. Поддадох се на изкушението и разказах една почти забравена история:

Министърът на културата през 1958 Иван Башев бе издействал скромни суми за закупуване произведения на западни майстори и обогатяване сбирката на Националната ни галерия. Сумите наистина бяха твърде скромни, но цените тогава също бяха скромни. Студена война, опасност от световен конфликт — хората не бяха се юрнали да купуват картини и графики.

— Така придобихме значителна част от онова, което е днес в галерията.

Подир което последва неизбежния въпрос:

— И после?

После си бяха казали думата обичайните нашенски страсти: Завистта, озлоблението, личните амбиции. Директорът на галерията Николай Шмиргела беше раздразнил част от най-авторитетните ни тогава художници с това, че бе стеснил присъствието им в експозицията, за да направи място и на някои талантливи по-млади автори. За да бъде наказан, предизвикаха ревизия, самообявиха се за ревизионна комисия и започнаха да подготвят присъдата.

— А ти къде беше? — заинтересува се Живкова. — Сред публиката ли?

— Не съвсем. Според зловещата комисия Шмиргела бил виновен между другото и за туй, че сред графиките от западни автори бил допуснал фалшификати, които аз поради некомпетентност, съм бил донесъл от Париж. Не ме обвиняваха в нищо хората. Само споменаваха като факт почти без значение, че съм невежа в професията си.

— Ревизията документирана ли е?

— Естествено. Доколкото знам всички материали са

запазени.

— А какво беше заключението?

— Ами, както се бе изразил баща ти: „Много шум за нищо“.

— И баща ми ли успяха да го набъркат?

— Иска ли питане. Всичко беше на ниво.

Дали защото разбра, че и Живков е замесен в случая или по друга причина, Людмила изостави темата и мина на друго.

Не, не беше я изоставила. Разбрах го още следващия понеделник:

— Завчера ми донесоха целия архив по онази ревизия. Преглеждах го вчера целия ден. Истински кошмар. И все пак плановете им се провалили. Нали Шмиргела не пострада?

Погледнах я замислено. Подвоумих се пак да говоря ли или да замълча. И отново същата тази беля: език мой — враг мой.

— Вярваш ли, че цялата тази нечиста история се е свеждала до някакво мизерно разчистване на сметки между художници?

— Ти ще ми кажеш.

— Абе най-добре би било да ти го каже баща ти, но нека не го безпокоим човека.

— Виждаш, че в момента баща ми го няма. Какво има да се притесняваш?

— Ще ти кажа само едно нещо, но нека между нас да си остане.

— Щом настояваш…

— Още след като почна ревизията, поисках среща с другаря Живков. Прие ме на другия ден, обаче не пожела дори да ме изслуша. „Разбрах, — вика, — за какво ме търсиш. И вече наредих да се спре тази ревизия. Кажи, друго има ли?“ Обясних, че не желая да се спира ревизията, а обратното — да се доведе до край, но не от някаква група озлобени заговорници, а от обективни съдници. А той знаеш ли какво ми каза?

Тя мълчеше в очакване на продължението.

— „Ти си наивен човек, бе — вика. — Не разбираш ли, че щом са почнали ревизия срещу вас, непременно ще ви изкарат виновни. Никакъв грях да нямате, пак ще ви изкарат виновни. Че тя нали точно за това се прави тази ревизия бе, за да ви изкарат виновни. Тъй, че гледай си писането и не мисли повече за ревизията. Прекратил съм я!“

Млъкнах и запалих цигара, в очакване на следващия въпрос. Той не закъсня:

— А защо все пак продължи?

— Някой казва ли ти? Спря само за три дни, колкото Шмиргела да си поеме дъх, след което почна наново. И пак — начети, фалшификации, лъжесвидетелства — още цяла година.

— Добре де, защо?

— Това не беше някакво сритване между художници. Зад художниците деляха мегдан фигури от висшия ешелон.

— Говори с имена.

— От една страна Иван Башев, от друга — нашият сегашен добър приятел Венелин Коцев.

— Откъде го разбра?

— Лично от Башев. Знаеш, че тогава бе министър на външните работи, а Коцев завеждаше идеологията в ЦК. Отидох при Башев да му се оплача, че са формирали такава пристрастна комисия, но той не реагира. Чак когато си тръгнахме — знаеш, че Иван, за разлика от велможите с мерцедеси се движеше пеша…

— Е аз не мога да се прибирам в Бояна пеша, — забеляза Людмила.

Никак не обичаше да напомнят за знатното ѝ положение.

— Та когато тръгнахме по „Руски“, Башев ми вика: „Не разбираш ли, вика, че те искат да ударят не Шмиргела, ами мене за покупките и разходите, които съм правил. Този Венелин Коцев, дето ти ме караш да му се обадя, е в дъното на цялата работа. Приискало му се е министър на външните работи да става.“

Очаквах, че ще бъде потресена от подлостите, които ѝ разкривах, но тя ме слушаше равнодушно. Потресен донейде се оказах аз самият, когато я чух да казва:

— Наивно е да се надяваме, че в борбата за власт може да има морал, както е наивно да смятаме, че може да се води война, без да се вършат убийства. Нали властта е форма на насилие. Тогава за какъв морал ще говорим.

— Най-добре е изобщо да не говорим, — съгласих се. — И аз не знам за какъв дявол се разбъбрих. Всичко си е било съвсем нормално. Също както сега. Народът го е казал: на война — като на война.

Мислех да добавя още нещо, но тя ме върна към темата на разговора ни:

— Това, което сте започнали навремето с Башев и Шмиргела, трябва да продължи.

— Без мене.

— Не бързай да отказваш, преди още да съм те поканила, — рече тя сухо. — Нека най-първо обсъдим нещата по принцип.

Обсъдихме ги. Разбрах, че по нейно настояване още през април е било взето решение от Секретариата на ЦК за създаване на служба „Културна наследство“, с цел издирване и закупуване ценни произведения на изкуството, които да обогатят националните ни фондове.

— Значи пари има, — забелязах. — Въпросът е само да се

изхарчат. Предполагам, че в Комитета ти ще се намерят достатъчно доброволци, готови да се нагърбят със задачата.

— Службата ще е в системата на Министерство на външните работи.

— Все едно. Щом е въпросът за харчене, кандидати навсякъде ще се намерят.

Тя не отвърна, давайки ми възможност да разбера сам, че не е зле да престана с безсолните си шеги. Използвах паузата, за да й донеса чаша от традиционния чай. Сетне накъсо и без да си придавам излишна важност, се постарах да я въведа в своеобразния свят на търговията с картини. Отпърво слушаше търпеливо, но после май реши, че излишно усложнявам нещата:

— Не може ли направо да се обърнем към някой експерт в Париж и да му кажем, че търсим картини примерно от Паскин, пък той да си прави издирванията по галерии и търгове.

— Това е най-лесното, — съгласих се. — И най-неразумното, прощавай за израза. Защото въпросния експерт — този тип хора се наричат куртиета — след като открие някъде платно на Паскин, няма да те заведе на съответния адрес, за да си го купиш сама, а ще предложи да го купиш от него, увеличавайки цената с няколко десетки процента.

— Разбрах.

Това можеше да се изтълкува като „млъкни“, но аз продължих:

— Като влезеш в частна галерия и забележиш картина, която ти харесва, няма да се спуснеш към нея и с умиление да възкликнеш „какъв чудесен пейзаж!“, ами ще я подминеш небрежно, за да се насочиш към платна, които абсолютно не те интересуват. И додето разпитваш за цената на разните експонати, ще се осведомиш между другото и за цената на споменатия пейзаж, та да ти стане ясно, дали е по джоба ти…

— Разбрах.

— Чакай, има още. Щом си решила да купуваш, идва ред на пазарлъка.

— Ами ако кажат: Няма пазарлък?

— И това е възможно, но обикновено не го казват. Защото не става дума за стоки с фиксирани цени. И защото първоначалната цена в много случаи нарочно е по-висока, та при покупката да те зарадват, че ти правят отстъпка.

— Друго има ли, за да влезем в бранша?

— Има, разбира се. Но ти вече се отегчи.

— Няма значение. Нали сме решили да вършим работа. И като отпи за кураж от чая си:

— В кой магазин предлагаш да се отбием?

— Там е лошото, че са доста на брой. Само в Париж са поне триста.

— Трябва ли да ги обиколим всичките, за да открием една платно от Паскин?

— Не, естествено. Но трябва да имаш представа къде са и какви са — категория, цени, специалност… Дали предлагат стари майстори или съвременна живопис, дали наивисти или абстракционисти, като не забравяме, че макар голяма част от галериите да са скупчени в съзвездия, съществуват и не малко други, пръснати из целия град, особено антикварите, където картините се продават между другото, но пък цените обикновено са по-ниски. И после, не забравяй, че в момента говорим само за Париж. А каква е гаранцията, че додето кръстосваме Париж, заветната картинка от Паскин не се спотайва в някоя от галериите на Мюнхен или Кьолн, на Базел или Женева. Освен туй не бива да пренебрегваме и възможностите, които предлагат търговете, в случай, че разполагаме с материалната възможност да участваме в тях…

Слушаше ме — дали внимателно или от немай къде — но по едно време отново ме прекъсна:

— Ти сега да ме огрaмотяваш! ли си решил или да ме обезкуражаваш? Ако е второто, трябва да ти кажа, че въпросът е вече решен. И напразно си губиш времето.

Отново се върнахме на изходната позиция, от която се бях старал да я отдалеча. Добре поне, че отегчението я бе направило по-отстъпчива. Призна, че разбира резервите ми подир преживените някога ядове, пък и въпросът не бил чак толкова спешен, та да го решаваме в момента. Засега очаквала от мене да проуча цените на световната борса, за да набележим авторите, към които бихме могли да се насочим според възможностите си.

Отстъпчивостта й едва ли се дължеше само на констатацията, че нещата с откупките съвсем не са така прости, както си е въобразявала. Чакаше я предостатъчно работа по някои други нейни проекти. А и подозирах, че нейни сътрудници също си предлагат услугите, след като става въпрос за задгранични командировки и харчене на пари.

Мина време, през което, както дочувах, вече се предприемаха нещастни дилетантски действия по линията на „Културно наследство“. Людмила, недоволна от моето безразличие, на два-три пъти бегло спомена, че работите не вървят, но повече не отвори дума за участието ми. Едва през април 1977, когато предстоеше да пътувам по някакъв повод до Женева, предложи да се отбия в Рим, за да приключа някаква сделка, уговорена от името на Комитета. Двама близки на Живкова (спестявам

имената) бяха уговорили с Риналдо, сина на вече покойния скулптор Асен Пейков, да закупят една женска фигура, изваяна от баща му. На пръв поглед — нищо лошо. Пейков, работил до смъртта си в Италия, бе талантлив скулптор, а нашите музеи не притежаваха нищо от него. Само, че сделката бе сключена на честна дума: Нито парите бяха изплатени, нито скулптурата беше потърсена от посолството ни, в резултат на което синът вече месеци наредзвънеше по телефона от Рим с молба да му бъде изплатена обещаната сума.

Моята роля бе проста: Да видя на място какво представлява статуята и да уредя заплащането, като за целта с мене щеше да пътува човек от МвНР.

— Дано работата да е добра, — казах, когато Людмила ми възлагаше задачата. — Цената е доста солена.

— Ами солена ще е, след като специалистите се дърпат и оставят случайни хора да вършат работата, — отвърна тя.

И за да ме зарадва съвсем, добави:

— Човекът, който ще извърши плащането, ще пътува с тебе. И понеже ще разполага с голяма сума, виж дали ще намериш из галериите нещо хубаво и отговарящо на скромните ни възможности. Ти няма да се занимаваш нито с фактури, нито с долари, нито с отчетност.

Така ме улови на въдицата: Без излишни приказки и отведнъж.

Проклетата страст на колекционера. Тихата лудост. Писал съм вече за нея. Ама, че това, което купуваш, не е за тебе, че няма да влезе в твоята колекция, а ще постъпи в депото на музея, — какво значение. Да не би запаления ловец, който с часове преследва дивеча, да върши това, за да се нахрани?

Понеже стана дума за Живков, който беше страстен ловец, спомням си, че веднъж, когато група писатели бяхме с него във Воден, ме запита:

— Ти защо нямаш пушка?

— Не съм ловджия, другарю Живков.

— По принцип или просто те мързи?

— Не бих си позволил да убивам.

— Ами ако си на фронта?

— При самозащита може и да стрелям по човек. Но по сърна — никога.

— Ама месце обичаш да си хапваш…

— Не съм твърде и по месцето. Макар да не съм вегетарианец.

— Ммм — дааа, — проточи по обичая си Първия.

И съвсем необичайно добави, сякаш се извиняваше:

— Какво да правя… това е единствената ми страст… Може ли да си жив човек и да нямаш поне една страст…

Невероятна страст. Особено, ако вземем под внимание, че сам той не ядеше дивечово месо.

Пряката ми задача в Рим бе изпълнена без затруднения. Служителят, който ме придружаваше, се оказа познат. Човекът бе по професия дипломат, а не счетоводител, но изпълни перфектно финансовата си мисия, за което бе възнаграден с един необичаен спектакъл: В течение на почти цяла нощ, сред призрачната обстановка на ателието с бронзови и гипсови изваяния, загърнати с чаршафи или напълно голи, течеше един безкраен, изпълнен с обрати пазарлък между мене и сина на покойния маестро. Той се опитваше да ме сразi с информацията за солидните цени, получавани от Асен приживе, като вадеше за доказателство разни изрезки от вестници, докато аз се стремях да го разчувствам с факта колко добри приятели сме били през 30-те години с баща му и колко са ограничени финансовите възможности на страната ни днес. Не беше лесно да сразя опонента си, като се има предвид, че беше наполовина италианец, а италианците изпитват неописуемо влечение към пазарлъците. И все пак резултатът се оказа безусловно в моя полза:

Обещаната сума бе намалена наполовина, като срещу нея получихме освен въпросната статуя още шест други скулптури.

Два дни по-късно се озовахме в Женева.

— Виж дали ще намериш из галериите нещо хубаво и евтино, — бе заръчала Мила.

Известно е обаче, че не зависимо от това, дали си тръгнал да купуваш картини или обувки, евтиното обикновено е калпаво, а хубавото — скъпо. Но знае ли човек. В сезона на намаленията не рядко се предлагат луксозни стоки на ниски цени, само защото са вече демодирани. В пазара на изкуството положението е по-различно, ала и там често ръста на цените се диктува от модата. Освен туй краят на 70-те години бе все още период на стагнация.

При едно пътуване предната година в Париж и Мюнхен бях проучил как се движат цените в момента, а междувременно бях прегледал и годишниците за търговете в последно време. Оставаше да разчитам на пешеходната си издръжливост — понеже из галериите не може да се обикаля с кола, — а също и на късмета. Той проработи още при тази пробна експедиция за което вече съм разказвал, та ще спестя тук подробностите.[26]

Живкова, придружена от Светлин, оцени високо придобивките, макар да бе донейде разочарована, че сред тях не фигурираше нищо от Паскин.

— Какво да се прави, — промърморих за оправдание. —

Колекционерството е като рибарлъка: хвърлиш серкмето, па я хванеш риба, я не хванеш.

— Не бива да сме прекалено алчни, — съгласи се Людмила, — особено при нашите скромни възможности. Важното е работата да продължи.

Отпърво амбицията й беше да се сдобием с една-две картини на „нашия“ Паскин. С течение на времето само живописните работи на Паскин станаха шест, без да се броят рисунките и многобройните графики. После задачата се поразшири — Защо да не създадем една хубава малка сбирка от майстори на Парижката школа. Сетне естествено възникна въпросът: Защо пък — само на Парижката школа. Така неусетно се стигна до проекта за самостоятелна Национална галерия за чуждестранно изкуство.

В началото на 1977 подобен проект би могъл да се разглежда само като продукт на развинтено въображение. В края на следващата година той вече бе получил благословията на височайшите инстанции. През декември 1978 придобивките от неколкократното хвърляне на серкмето бяха показани на голяма изложба в залите на резиденцията в Бояна. Изложбата не бе достъпна за широката публика — нейни единствени посетители бяха членовете на Политбюро. Политическата оценка на начинанието бе формулирана в кратко слово от Тодор Живков и се свеждаше до поощрението „Добре, добре, продължавайте в същия дух!“

Живописните сбирки на държавните музеи по цял свят са се оформяли в продължение на десетилетия и столетия. Нашата Галерия за чуждестранно изкуство бе създадена за около четири години. Случаят струва ми се е уникален и заради краткия срок, и заради скромните средства, с които се превърна от красива мечта в зримо дело. То си остава едно от големите дела на Людмила Живкова, замислено лично от нея и осъществено с нейната енергия, с нейното постоянство и под нейното пряко ръководство. Не случайно, вдъхновено и започнато от нея, то за жалост бе обречено да приключи развитието си с нейната смърт.

В продължение на няколко години нейното всекидневие беше до такава степен претоварено с всевъзможни ангажименти — винаги важни и всякога неотложни, — та недоумявах как издържа. Конгреси, пленуми, колоквиуми, заседания, служебни или протоколни срещи, пътувания по окръзите или зад граница, кореспонденции с видни чужденци или с анонимни нашенци, молещи за помощ, изнасяне на доклади, подготвяне на решения, обсъждане на проекторезолюции, — то нямаше край.

За ранга, който заемаше, и мисията, с която се бе нагърбила, всичко туй би било нормално, в случай, че полага необходимите

грижи за своето работно добиче — тялото. Твърдеше, че тъкмо това и прави. Само че действията й бяха от доста особено естество, доколкото мога да съдя по собствените й обяснения.

Практикуваше някакви упражнения от репертоара на хатха-йога и се грижеше педантично за чистотата на тялото си, външна, и вътрешна. Освен, че бе станала пълна вегетарианка, но избягваше консумацията на масло, сирене, яйца. Хранеше се с плодове и зеленчуци, а веднъж седмично си определяше и „гладен ден“, по време на който си позволяваше само няколко чашки чай (за употребата на захар е излишно да говорим — тя също бе под възбрана).

Не помня кой точно бе нейния „гладен ден“. Струваше ми се, че всички дни, когато се отбиваше у дома, бяха „гладни“ — задоволяваше се с две-три чаши зелен чай, примесен с лъжичка мляко, за да не дразни стомаха. В редки случаи скланяше да вземе някоя от онези твърди и постни бисквитки, дето ги наричахме „кучешки“, въпреки, че даже кучетата не ги ядяха.

Един автор (няма да спомена името му, за да не го резиля), ме упреква, че когато съм я запознал с Бялото братство, не съм й разказал и за другата страна на „хиндуистката религия“ и за това, „че боговете не са били само аскети като нея, а дори Шива, шефът на Агни, е един от големите любовници“, както личало от изваянията в Каджурахо.[27] Ако цитирам пътем въпросната нелепост, то е защото тя е вариант на една доста популярна в миналото мълва, според която никой от близките на Людмила не се е опитвал да я отклони от нейния самоубийствен режим на хранене.

Опитвали сме се, и аз, и други нейни приятели, но без успех. Не се задоволявах с това, да й напомня, че прекален светец и Богу не е драг. Тя не изпитваше особен респект към поговорките. Напомнях й думите на онзи, когото смяташе за свой Учител. Махатма Мориа се отнасяше твърде резервирано към практиката на хатха-йога, целяща главно, ако не и единствено, физическото развитие на тялото. Той отхвърляше и крайностите на аскетизма, препоръчваше само чистота и умереност в храненето, като допускаше в изключителни случаи дори нарушаване на вегетарианството, ако от това зависи здравето и живота на индивида.

Относно психофизическите упражнения, към които — както подозирах — Мила проявяваше голям интерес, Елена Рьорих не веднъж е обяснявала в кореспонденцията си, каква опасност представляват за западния човек всички опити да развива самодейно енергийните си центрове въз основа на разни рецепти, прочетени или случайно дочути. Също тъй отрицателно се отнася

тя и към крайностите на аскетизма: „Ако духовното постижение се заключаваше само в отказ от месна храна, слонът и кравата отдавна биха го достигнали… Във всички учения винаги и във всичко се сочи златната среда. Всичко насилствено и прекалено се осъжда“. И на друго място: „Можеш да служиш и без да бъдеш аскет. Мнозина смятат, че за духовния ръст са необходими условията на монашеството… Това е заблуда. Под чист живот се разбира най-вече чистотата на помислите, на намеренията, безстрашие, последователност, твърдост и самостоятелност. Всички останали потребности и функции на тялото, бидейки естествени, не могат да се разглеждат като нечисти и само излишествата в тях стават вредни, разрушителни“.

Не виждах по-силен аргумент от думите на такъв авторитетен мислител, какъвто беше и за двама ни Елена Рьорих. Мила, естествено, кимаше одобрително, ала само за да смекчи възраженията си. „Излишно е да ми припомняш всички тия неща — казваше. — Не съм ги забравила. Те са писани обаче по конкретни поводи и адресирани към ученици в определен етап на развитие“. С което намекваше, че тя самата се намира вече на по-висок етап.

Светлик, който понякога участваше в разговора, също бе привърженик на вегетарианството, но не разбираше защо трябва да се изтощава тялото с глад.

— Абе какво сте се загрижили толкова за тялото ми! — присмиваше ни се тя. — Чувствам се отлично, леко ми е, усещам се облекчена от баласта на всевъзможни меса и сладкиши. Ако тези неща толкова ви занимават, погрижете се по-добре за собствения си режим на хранене.

Друг път се дразнеше:

— Пушиш цигара след цигара, а ми говориш за здравословен живот.

— И Елена Блаватска е пушила.

— Добре, че поне в това отношение си я стигнал и задминал. Освен това лягаш си чак заранта, когато хората тръгват на работа. Светлик пък спи по 3–4 часа в денонощие. И сте седнали да ме поучавате как да водя здравословен живот.

Поглеждаше ни присмехулно. Сетне вдигаше чашата, за да се подкрепи с глътка-две от вечния блудкав чай, който все повече се превръщаше в нейна основна храна.

Невисока на ръст и слабичка на вид, едва оцеляла подир жестоките травми на тежката злополука и продължаваща да живее сякаш по чудо при аскетичния режим, който бе си наложила, Людмила в същото време излъчваше някаква неизчерпаема духовна енергия.

Колко е била неизчерпаема, — това тя сама си знае. С какви часове на изтощение, прекарвани насаме е заплащала публичната си приповдигнатост, — това си е нейна тайна. За хората вън от къщи тя беше неуморима, настъпателна, амбициозна. Най-вече — амбициозна. И то, до такава степен, че въпросното определение се придружаваше с епитети от рода на „ужасно“, „безкрайно“ или „адски“.

Смятам, че достатъчно я познавах, за да знам що за човек е. Никога обаче не съм си позволявал да надниквам в душевния й живот, отвъд онова, което тя сама споделяше. Несподеленото — без да съдържа непременно някакви парещи тайни, — е в много случаи просто несподелимо. Тъй, че недопустимо е да се тикаме там, където не ни е мястото.

Веднъж, във връзка с поредна сплетня по неин адрес, запитах:

— Баща ти казвал ли е, как смята да ти отстъпи властта някой ден?

— За сега не. Пази го в тайна, — отвърна тя в същия тон. И малко по-късно:

— Като си помислиш само, какви дивотии витаят в главите на хората.

А въпросната сплетня се отнасяше именно до това: Как Щерката от сега се готвела за деня, когато щяла да заеме поста на татко си. Нали е неговата любимка. Пък е и от зодия лъв. Да не говорим за туй, че е адски амбициозна. Не беше необходимо да проникваш в светая светих на нейните проекти относно бъдещето, за да разбираш, че там едва ли фигурира намерението да бъде държавен глава, да управлява икономиката — от която нищо не разбираше — или да полага майчински грижи за въоръжените сили и секретните служби, при органичната омраза към всичко, което свързваше с понятията военщина и полицейшина.

Амбиция — да. Дори навярно — съзнание за предопределена житейска мисия, само че в една друга област, която смяташе за по-висша: областта на духовното развитие. Струва ми се, че с вярата в тази своя мисия бяха свързани още първите й действия на държавник. Действия не винаги докрай премислени, понякога прибързани или неловки, но всякога свързани с предначертаната цел.

Оттук произтича, струва ми се, една от основните предпоставки за нейната по-нататъшна необичайна съдба. Налагаше се да приобщи внушителен брой влиятелни или перспективни хора около веруюто си, което малцина разбираха. Към това бяха насочени връзките с големци от партийното и държавно ръководство; обръщенията, произнасяни пред различни национални или международни форуми; стремежът да се оказва

помощ на множество лица, смятани от бюрократите за „хора без значение“.

Непосилната на пръв поглед задача се решаваше на практика без особени затруднения. Ваньо напразно се бе тревожил, че окултните теории на Людмила могат да възмутят марксистите от партийната върхушка. Тъкмо напротив. Няма да забравя умилението, което изпитах веднъж при нейната дружеска беседа с подобни достойни мъже. Беше ме извикала този следобед в Бояна във връзка с подготвяната голяма изложба „Българската икона“. Вече се смрачаваше, когато пристигнаха нови гости, поканени по същия или по друг повод. По-късно се оказа, че в трапезарията ни е приготвена и малка закуска. Годината беше 1976, сиреч времето, когато Людмила вече все по-малко разчиташе на дългите тягостни служебни съвещания и все по-често прибягваше до свободни разговори извън Комитета.

Закуската се оказа обилна вечеря, аранжирана според вкуса на домакинята. Преобладаваха постните ястия, но не липсваше и голям поднос скара, като израз на великдушие спрямо месоядците. За щастие такива между присъстващите не се оказаха. И Петър Младенов, и Венелин Коцев, и Иван Будинов и останалите двама-трима, чиито имена съм забравил, категорично отхвърлиха всякаква дегустация на агнешките дреболии и само от приличие хапнаха по две-три картофчета и малко салата. Същата аномалия пролича и при питиетата. Вярно е, че на масичката с напитките между плодовите сокове и шишетата с минерална вода самотно стърчеше и бутилка Евксиноградско вино, ала никой не си позволи да прояви интерес към дяволската течност.

Разговорът по време на вечерята протичаше в същия благонравен дух. Говореше най-вече домакинята. Стремейки се да насочи вниманието на присъстващите към една предварително избрана тема, тя развиваше идеята, че между съвременния прагматизъм и древния гностицизъм всъщност няма непреодолими различия. Такава е в последна сметка и основната мисъл на Рамакришна, че всички пътища водят към една и съща цел, която…

Тук Мила донейде се затрудни, колебаейки се, дали не е още много рано да споменава понятието Бог, но Младенов й се притече на помощ, решил и той да каже нещо: Признавайки скромно, че все още не е имал възможност да се запознае с трудовете на Рамакришна[28], другарят Младенов с готовност потвърди неговото становище за различните пътища и единната цел, цитирайки познатата максима, че всички пътища водят към Рим, с тази незначителна корекция, че днес вместо „Рим“ е прието да се споменава името на друг един голям град, отстоящ

доста по на север, което също е в реда на нещата, понеже пак още от древността е известно, че „времената се менят, а с тях и ние“.

Тази древна поговорка даде възможност на домакинята наново да подбутне разговора към духовната тема, което бе прието с очебийна признателност от присъстващите. В този момент те също се чувстваха все по-духовно извисени, загърбили всякакви агнешки дреболии и евксиноградски напитки и устремили пречистени погледи нагоре, нагоре, по възходящата спирала към човешкото съвършенство.

— Ти пък от кога стана вегетарианец? — запитах Будинов, когато се връщахме към града с колата му.

— Откакто Младенов се писа въздържател, — отвърна кисело той.

Не му беше до празни разговори. Гладен беше човекът.

Няколко месеца по-късно Мила наново ме бе поканила в Бояна, не помня вече за какво. И този път бе късен следобед. Икономката ме въведе в хола, с пояснението, че другарката Живкова веднага ще дойде. Вместо нея дойде баща й. Поздрави ме свойски и се отпусна в насрещното кресло. Токущо се бе прибрал. Изглеждаше уморен и отегчен. Запита нещо в смисъл „как си, що си?“, колкото да не мълчим. После забеляза съвсем без връзка:

— В тази къща вече не може да се живее… И доловил недоумението ми:

— Широко е, просторно е. Само не е за живеене.

Така си беше. Спалните и семейния бит бяха сместени на горния етаж, а долният Мила почти го бе обсебила за работата си с хора — сътрудници, чуждестранни гости, срещи с именити творци, или с Ванга, или с пристигналия от Бангалор Святослав Рьорих. Личен живот ли? Ако не броим часовете за сън и за медитация, личният живот все повече се изместваше от обществения.

Опитвах се понякога да й внуша с намеци, че ползата от тая симбиоза не е кой знае каква:

— Толкова са вече одухотворени, та трябва да се преместят от Политбюро в Светия синод, — подхвърлях по адрес на височайшите й гости.

— Защо се дразниш?

— Как няма да се дразня, като слушам да обясняваш на Младенов развитието по възходяща спирала! Каква спирала, бе Мила! Той познава спиралата само под формата на тирбушон.

— Ти пък да не мислиш, че му вярвам… или не знам, че на Младенов му викат Пешо Мастиката.

— Клевета! — обаждаше се Ваньо. — Човекът отдавна е

минал на „Джони Уокър“.

— Не съм се запретнала никого да превъзпитавам. Но вие защо не допускате, че хората подлежат на развитие.

С този свой оптимизъм тя се отнасяше и към сътрудниците си, подбрани от самата нея или препоръчани от близки приятели. Броят на помощниците бързо нарастваше, макар това да не личеше особено от резултатите. Заместниците ѝ бяха станала двойно повече от необходимото. На поста „първи зам.“ бе поставила за по-сигурно двама замове. А известно е, че ръкоположиш ли двама първи, тяхната дейност ще се насочи главно към това, да доказват кой от двамата все пак е по-първи. Умножаването на кадрите привидно укрепваше функциите на администрацията. На практика то понякога само прикриваше нейната слаба ефикасност. Да окрупняваш размерите на една машина не винаги означава да я правиш по-мощна. Понякога то само засилва нейната тромавост.

Струваше ми се, че държи край себе си хора, негодни за каквато и да било работа, единствено на това основание, че са ѝ верни. Само, че те често не бяха и верни, а се правеха на такива. Симпатизантите нарастваха толкова по-бързо, колкото по-високо се издигаше Живкова в партийната и държавна йерархия: Доброволци, изпълнени с решимост да прегърнат новите скрижали, без да имат представа за съдържанието им. Симпатяги, готови на всичко за една благосклонна усмивка, съчетана с някое назначение на работа тук или там, с една командировка тук или там, с едно ласкаво мнение за съответния научен труд, с присъждане на академично звание или предоставяне на скромна квартира.

В калабалъка от сътрудници и съмишленици не липсваха и такива, които искрено се надяваха на сериозни промени в културния ни живот, а защо не и в целия обществен климат. Само че за постигането на тази цел дребните сполуки по места и окуражителните речи по разни тържествени поводи не бяха достатъчни.

Съвсем нямах самочувствието на проникновен наблюдател, който единствен долавя симптомите на назряващи неблагополучия. Яд ме беше, че край нея се намираха „сътрудници“, които имаха същите впечатления, но се въз-държат да ги споделят с нея. Възпираше ги фактът, че ласкателите и нагаждачите постепенно бяха превърнали респекта към Председателката едва ли не в култ. А не е препоръчително да влизаш в дисонанс с култа.

Вярно е, че никой не се радва на отправяните му порицания. Но Мила обикновено ги възприемаше спокойно и ги изслушваше

търпеливо, дори да не се съгласяваше с тях.

Случвало се беше в началото на своите ораторски изяви да запита подир края на съответното „мероприятие“:

— Как беше?

— Добре. Да беше говорила по-спокойно, щеше да бъде още по-добре.

— Как „по-спокойно“?

— Ами не тъй, сякаш не ти стига времето, та си минала на скоропоговорка.

— Че аз така си говоря.

— Освен това, за да прозвучи изказването ти силно, съвсем не е необходимо да викаш. Нали имаш пред себе си микрофон.

За виканието се съгласяваше, че съм прав, но не и за твърдението ми, че си служи с прекалено настъпателен тон.

— Какво лошо виждаш в това, че се опитвам да предам на хората моята убеденост?

— Нищо лошо. Освен резултата. Дай възможност на слушателите сами да преценят и да се убедят. Стига с това „длъжни сме“ и „трябва“.

— Ти не ги ли използваш?

— Ами нали и аз съм част от системата. Ако искаш да се учиш от моите прегрешения, първото условие е да не ги повтаряш.

Всички тия подробности, към които се отнасяха бележките ми — ораторските похвати, подходящия тон, поддържането на жива връзка с аудиторията — се свеждаха на пръв поглед до формални дреболии. С овладяването на подобни дреболии демагозите по цял свят печелят влияние върху тълпите. И тягостно беше да наблюдаваш, как усилията на една млада жена, изправила се, за да изрази истината, завършват с някакъв жалък полууспех, поради чисто технологически слабости в онази сложна материя, определяна в наши дни като умение да информираш или да убеждаваш или, както казват циниците, — да манипулираш и която през ерата на интернет е прераснала в средство да управляваш света.

Упорито следваща някои от привичките си, Людмила проявяваше упорство и в преодоляване на слабостите си, когато ги осъзнаеше. Само, че все по-рядко се намираше някой, който да й ги посочва. Вече почти не се случваше подир обсъждането на някоя „програма“ или заключителната реч на някой форум да запита „как беше?“. Не съм от хората, които следват принципа да отговарят само когато ги питат. Но толкова исках тя да успее в своите начинания, та се въздържах да я ограничавам с бележките си. Нищо чудно, ако атмосферата на оформящия се около нея

култ почваше да влияе и на мене. Помня обаче, че веднъж при някакво дребно пререкание помежду ни, не се сдържах:

— Не забелязваш ли, че с тебе хората вече почти не спорят. Или смяташ, че това е, понеже ти винаги си права.

— Никому не съм пречила да ми възразява.

— Не се и налага. Нагаждачите сами усещат как трябва да се държат. Правилото „начальство лучше знает“ не датира от вчера.

— Може и да си прав, — отвърна тя равнодушно. Което всъщност означаваше: „Нека не спорим за глупости“.

Нищо чудно, ако забележките ми в момента наистина са й се стрували глупости. Тя водеше съдбоносна битка и нямаше никакво намерение да я подлага на дребнаво разискване единствено на основание на това, че този казвал, онзи рекъл. В резултат на натрупания опит все повече презираше безцелните разсъждения и безплодните колебания. Разсъжденията трябваше да прерастват в решения, а решенията — в действия. Понякога наистина изглеждаше прекалено припряна. Но как да не изглежда припряна в една страна, където зад лозунга „Да се учим, да работим!“ и „Напред, другари, смело!“ кротува непомръкналата нашенска мъдрост, че „работата не е заек, та да избяга“.

Заобиколена от сътрудници, които само даваха вид, че сътрудничат, а реално не вършеха нищо полезно; подкрепяна от малцината верни съмишленици, които в системата на партийния диктат бяха хора под подозрение; изправена пред баражите на инертността и недоверието; тя продължаваше да следва мисията си — опасна, но единствено възможна, подобна на Хималайската пътека, за която говори Учителят — тясната и стръмна пътека между стената на отвесните скали и зиналата паст на бездната.

ПО СТРЪМНИНАТА

„Стъпалата на приближаване към ученията не си приличат. Толкова привлекателни неща има на първите стъпала и толкова отговорности — на следващите… Приятелите редеят, препятствията се трупат като непристъпни планини, а постигнатото е сякаш незабележимо.“

Едно от обвиненията, които бюрократичната върхушка отправяше неофициално към Людмила, беше, че дръзвала да навлиза даже в сектори, неподвластни на нейния Комитет. Твърдяха, че страдала от мегаломания и се стремяла да придаде първостепенно значение на такава периферна област, каквато е културата. Месела се в работата на просветното министерство с проектите си за нов тип училища. Позволявала си да поставя задачи на дипломатическите ни представителства, противно на максимата, че в дипломацията най-мъдро е да не вършиш нищо. А вече се опитвала да издава нареждания дори областта на строителството.

В тия обвинения имаше и нещо вярно, а причините бяха главно две: Първо, Живкова не споделяше мнението, че в структурата на обществото културата следва да бъде само една подробност. И второ, не бе съгласна с практиката на някои нашенски ръководители да заменят скъпо струващата реализация на определени проекти с дългосрочни обещания за изпълнението им, обещания, които не струваха нищо и следователно представляваха чиста печалба за хазната. Вярно е, че в съгласие с тия предубеждения Мила се захващаше и с неща, които не й бяха работа. Но ако не бе се захванала с подобни неща, те вероятно никога нямаше да бъдат реализирани. Пример в това отношение бе изграждането на НДК — Националният дворец на културата.

В началото на 1978 подир многократни неофициални предложения и умувания по въпроса, Политбюро най-сетне взема решение за построяване на колосален комплекс, който да приюти огромна част от публичните изяви на културата ни. Изпълнена е без протакане и проектантската работа от архитектите Ал. Баров и К. Костов. Остава само проектът да се реализира.

На свиканото за целта съвещание Людмила уточнява и крайния срок за реализацията: 30 март 1981. Понеже не съм

присъствал на събитието, ще цитирам като очевидец Димитър Мурджев:

„Избухна бомба от неодобрение и викове за некомпетентност.

— Ще осигурим всичко, — почти крещеше тя. — Пари, хора, техника и всичко останало!

— Такъв строеж по световните стандарти се осъществява най-малко за осем-девет години! — обажда се някой.

Живкова обаче остана непреклонна:

— Който не е съгласен с тригодишния срок, моля въобще да не взема думата!

Настъпи трудна, потискаща пауза. Обяви се денят и часът на следващото съвещание и всички си тръгнаха, почти обидени от повелителната твърдост на дъщерята.“

По-късно в колата нейният зам. — председател архитект М. Брайков на свой ред се опитва с факти и документи да я убеди, че изпълнението в подобен срок е невъзможно.

„Думите му — добавя Мурджев — все едно нито бяха произнесени, нито бяха чути.“[29]

Мурджев, естествено, не е специалист по гигантските строежи. Аз — още по-малко. НДК обаче е налице, отворил врати точно в обявения предварително ден. Понякога даже се чудя, как все пак е оцелял в разцвета на демокрацията, след като паметта на неговата вдъхновителка бе охулена по всички възможни начини. Как не се е намерило някое двуного да вклини в основите няколко дози тротил. Предполагам, че затруднението е дошло от размера на сградата. Няколко дози едва ли ще стигнат. А може би е повлияло и съображението, че ако комунистите не бяха построили НДК, самозваните нови демократи сега вероятно щяха да правят конгресите си на чист въздух сред Боянските ливади, понеже през всичките години на управлението си не построиха дори една обществена тоалетна.

Обясними са и свидетелствата или лъжесвидетелствата на отделни участници в строежа, изказващи се в наши дни из вестниците. Да оставим настрана преките или косвените самохвалства, — те са си в реда на нещата. Трудно обяснима е обаче амнезията, проявявана спрямо някои не съвсем дребни подробности. Бившият кмет на София Междуречки, известен по онова време като противник на строежа, днес се оказва, че бил един от активните му ръководители. За сметка на това името на Людмила дори не е споменато.[30] Резерви — най-меко казано — будят и спомените на тогавашния шеф на „Софстрой“. Той пък споменава за Мила, но по твърде коварен начин: „Инициативата за Построяването на НДК излезе от името на Людмила Живкова, но според мен идеята беше на шефа на Градския комитет…“[31]

Познати работи. Нали живите имат поне това предимство пред мъртвите, че все още са живи. Или, както отдавна е казано: едни хора правят историята, други я пишат.

Скептиците вероятно ще кажат, че Дворецът на културата щеше да се издигне и без помощта на Людмила. Дълбока заблуда. Ако Мила не беше изразходвала сили и време да подканва, да настоява, да воюва за необходимите кадри и строителни материали до последния миг, НДК щеше да си остане само красива мечта или грозна, започната и изоставена постройка, каквито в родината ни дал Господ. Така, поради съпротивата на височайши бюрократи, красива мечта си остана проектът на Живкова за изграждане на комплекс от музейни сгради и художествени галерии, на мястото на някогашната зоологическа градина. Пак така, изготвеният и одобрен по настояване на Людмила проект за Галерия на чуждестранно изкуство се разтакаваше и влачеше години наред, докато бъде реализиран, и то само частично в осакатен вариант.

Причината? — Вдъхновителката на проекта бе вече в отвъдното.

Веднъж през 1984, Живков ме запита къде се съхраняват произведенията на чуждестранното изкуство.

— Мисля, че са складирани в оная голямата къща на „Оборище“, — казах.

— Мястото подходящо ли е? — продължи да пита Първия. По-късно разбрах, че интересът му бил свързан с мерака на Владко да обсеби „голямата къща“ за нуждите на фондация „Людмила Живкова“, чийто председател бе станал.

— Мястото е съвсем неподходящо, — отвърнах. — На Запад най-първо осигуряват сградата, а после я пълнят с картини. У нас картини колкото щеш. Само си нямаме сграда.

Лицето му, което и без туй не бе ведро, потъмня съвсем:

— Забранил съм вече на шофьорите, когато отивам на работа, да минават край оня недовършен строеж. Такъв резил! Софстрой!..

И прибави към фирмата на прочутото предприятие такъв епитет, който предпочитам да премълча. Ще добавя само, че въпросният, станал вече легендарен „строеж“, даже не представляваше издигане на нова сграда, а само реконструкция на някогашната Държавна печатница. Което отне около пет години време. Докато огромният Дворец на културата бе изграден за три…

Срокът за откриването на НДК (в първия му етап) бе съобразен с началото на XII партиен конгрес. Мила използваше това „съвпадение“ като аргумент за ускоряване на работата, но

замисълът й бе свързан с нещо много по-важно от някакъв си конгрес, та дори това да е конгрес на партията ръководителка. Ставаше дума за честване 1300-годишнината от основаването на българската държава — един проект, който бе в основата на всички нейни начинания от последно време и за чиято реализация бе определена 1981.

Всъщност реализацията бе вече започнала и вероятно щеше да продължи дълго подир юбилея. Защото не се касаеше за казионно тържество, обречено с кухата си помпозност да мине и замине, без да остави следа. Касаеше се за цяла поредица от културни събития, призвани да ни изтръгнат от делничната инерция, за да си припомним кои сме били някога, да осъзнаем какви сме днес и да помислим какви трябва да бъдем от тук нататък в светлината на високите етични и естетически критерии на… (Мила имаше предвид „на Живата Етика“, но по понятни причини заместваше това понятие с по-благовидни за партийните слухари изрази.)

Времето напредваше. Юбилейните месеци наближаваха, а предстоеше още много работа. Вярно е, че бе учредена нарочна комисия „13 века България“, допускам, че хората там не седяха със скръстени ръце, ала Людмила не се предоверяваше на комисии, пък и доста задачи изискваха нейното пряко участие, особено в сферата на международните отношения.

На 15 януари 1981 Живкова заминава за Москва, където подписва заедно с Демичев план за културно сътрудничество през следващите пет години. Уредена е и среща със секретаря на ЦК на КПСС Михаил Замянин, когото Людмила информира между другото и за инициативите, свързани с 1300 годишнината на България. Костадин Чакъров, който е присъствал на срещата, разказва накъсо за нейния характер: В отговор на информацията, направена от Живкова, Замянин запитва „дали няма опасност това честване да открие в България широк фронт на национализъм, противоречащ на пролетарския интернационализъм.“ Другият му въпрос бил „дали това широко участие на западни учени, специалисти, културни дейци и творци няма да доведе до отстъпление от партийното ръководство на културата и изкуството“. Спрял се и „на проблемите на идеологическата диверсия и ерозията на социалистическите страни чрез културата“ и пр. „Общо взето, — пише Чакъров — тонът и изложението му бяха скучни, но формулировките бяха такива, че нямаше никакво съмнение за негативните оценки и отношения към българската култура. Те бяха направо обвинения към нейното ръководство на духовната сфера“.

Цитиран е пряко и острият отговор на Живкова: „Не съм

съгласна с вашите оценки. Не зная кой ви информира, но явно това са примитивни хора… Ние се гордеем, че на нашата територия има ярки свидетелства за присъствието на тракийската, римската, византийската, ислямската и западноевропейската култура. Естествено е да търсим корените на нашата история и култура в многообразието от чужди влияния и присъствия. Не мога да приема оценката, че нашата култура и изкуство трябва да робуват на догми и канони. Елате да ви разведа из България, за да видите изложбените галерии, елате да видите площадите, улиците, хълмовете, историческите места, които са изпълнени със скулптури и паметници на хора с шмайзери и бомби, с вдигнати юмруци, с уродлива агресивност в тях и т. н. С това изкуство ние не можем да вървим напред и не можем да изграждаме хармония в човека и в обществото. Що се касае до присъствието на чужди буржоазни автори, философи, мислители, художници, кинодейци, театрали и т. н. в България, нашето виждане е, че те не са представители на буржоазната култура и цивилизация. Те не са идеологически диверсанти. Те се вдъхновяват от вечни човешки категории — доброто и злото, красивото и грозното. Много от тези «буржоазни» представители имат далеч по-ярки творби срещу войната, срещу агресията в човека и об-ществото, срещу упадъка на човешкия дух и т. н. Защо да се плашим от тях? Те възпитават много повече от творбите на нашите дейци в изкуството и културата, които сме обременили с тежък идеологически товар на раменете им, с който те трябва да се съобразяват.“ (личен архив на автора)[32]

Няма причини да се съмняваме в точността на цитираните бележки. Те са важен коректив към сладникавите измишльотини на споменавания вече биограф, който пишеше за „чистото слънчево приятелство между Живкова и Демичев… без което едва ли биха могли да се осъществяват високите изисквания на всестранната интеграция (к.м.) — този свещен плод на българо-съветската дружба“. Същият този биограф, който ни обясняваше, че сключеният между двете страни културен договор е „договор за бъдеще, озарен от кре-мълските рубинени звезди“ и ни разказваше как додето Людмила говорела пред колхозниците, „в очите на мнозина заблестели сълзи“.[33] Истината бе далеч по-прозаична: Живкова високо ценеше постиженията на руската култура и дълбоко ненавиждаше диктата на КПСС в културната област.

От 17 до 27 февруари Живкова е в Индия, където се среща с Индира Ганди и видни индийски общественици. Лъжци, които бе включила в антуража си, писаха по-късно небивалици около това нейно пътуване. По-съществено е, че едва завърнала се в София,

тя само четири часа по-късно отново е в самолета на път към другия край на света — Мексико.

„Да бъдат благословени трудностите, защото чрез тях растем“ — обичаше да повтаря тя думите на Учителя. И отказваше да се съобразява с елементарния факт, че индивидът, освен дух, е и материя, а материята не може да бъде безгранична като капацитет и потенциал. Препирали сме се не веднъж по въпроса, ала тя неизменно държеше на своето, като цитираше думите на Учителя: „Само обтегната струна звъни.“[34]

Дух и материя, — както се казва. Аз пък си спомням някои тъжни улични гледки от детинството: Бедният отчаян каруцар и бедното конче, паднало сред калта и безсилно да се изправи. Каруцарят, вбесен, налага с камшика животното, но то е безпомощно да се вдигне, понеже от недояждане е станало кожа и кости, а копитата безпомощно се хлъзгат върху мокрия калдаръм.

— Ще утрепеш добичето, бе! — обажда се някой от струпаните наоколо зяпачи.

При този вик сиромахът съвсем побеснява, и вече сякаш наистина бие животното, за да го убие, а не за да го изправи, додето аз се измъквам малодушно от тълпата, с усещането, че ми призлява.

Поведението на Мила разбира се нямаше нищо общо с действията на каруцаря, чиято тъпа жестокост бе плод на нищетата и отчаянието. Людмила вярваше, че с аскетизма си, освен дето засилва своята психична енергия, но пречиства и тялото си. Онова, което никога не успях да си обясня, е причината да възприема съвсем едностранчиво ясните указания на Учението по този въпрос, тя, която значително по-строго от мене съблюдаваше практическите съвети на Елена Рьорих. Сред книжата ми се намират бележки на Мила относно това, как да използвам евкалиптовото масло, което ми праща или как да се вари еди коя си билка. Билките, маслата, смолите, — познаваше ги и ги прилагаше тия неща, а подминаваше елементарните условия за здравословен живот. На десетки места в кореспонденцията с последователите си Елена Рьорих припомня тези условия именно защото не се касае до дребни битови подробности, а до основни принципи на съществуването. И макар, че вече засегнах тая тема, ще си позволя да цитирам още един пасаж от писмата:

„Голяма заблуда е, че човек може да развие и увеличи в себе си запаса от психична енергия чрез извънредно напрежение в работата или отказ от сън и храна. Правилното развитие на психичната енергия от високо качество е възможно само при разширено съзнание и при съдействието на Висшата помощ…

Всички други насилствени методи и упражнения водят само до овладяване на низшите проявления на тази енергия… и дори завършват със смърт (к.м.)… затова във всички Учения винаги се е посочвало златното равновесие, а именно грижата за здравето… В заразената атмосфера на града трябва да се спи не по-малко от седем-осем часа, също и храната трябва да съдържа достатъчно количества необходими витамини. Всички крайности са пагубни.“[35]

Споменах, че от загриженост за психичната си и телесна хигиена Людмила няколко месеца подир преживяната катастрофа бе усвоила някаква система от физически упражнения. Този род занимания ми бяха напълно чужди по различни причини, основната от които вероятно бе мързелът. Предупреждавах я все пак да не прекалява, на което тя с основание възразяваше, че е неуместно да й давам съвети по неща, от които нямам понятие. Споменавала бе и за упражнения, целящи т. н. „отваряне“ или „разширяване“ на енергийните центрове.[36] Тъкмо по повод на този род занимания обаче Елена Рьорих категорично и многократно изтъква голямата им вреда:

„Правилното дишане, умението дълбоко и ритмично да се диша, е велико лечебно средство за възстановяване на нашите духовни и физически сили. Но пранаямата, която препоръчват… се състои не само в указания за правилността на дишането… а се говори и за задържане на дишането, за концентрация върху центровете, тяхното въртене и цялата останала гимнастика… Намирам издаването на подобни ръководства за равносилно, ако не и по-лошо на открита продажба на отрови по пазарите“. И още: „Чрез механични упражнения не могат да бъдат отворени висшите центрове… Всички подобни опити са свършвали с умопомрачение.“ И още: „Ето защо са така опасни всички съвети как да развием у себе си тези или онези върховни сили (сидхи), които при липсата на натрупан духовен синтез, не дават нищо и в края на краищата почти винаги водят до разстройство на нервната система…“ И още: Когато говори за все по-голямата чувствителност на организма при разширяването на съзнанието, Елена Рьорих предупреждава: „При всяка напрегнатост и болезненост е най-добре да си давате малко почивка.“[37] Не е без значение, че този съвет е отправен към съмишленица, твърде напреднала в своето развитие, и че по повод необходимостта от почивка авторката добавя на друго място: „Всяка умора или излишно напрежение на центъра заплашва с опасност от възпламеняване, което… може да завърши със смърт.“ (к.м.)

Не съм в течение дали действително и какви по-точно упражнения за „разгаряне“ на центровете е практикувала Мила и

не желая по такъв сериозен въпрос да подкрепям реалните факти с догадки. Елена Рьорих често повтаря в писмата си, че при подобен род сложни и рисковани упражнения ученикът трябва да бъде насочван от учител. Мила нямаше учител. Приказките на разни профани за уреждани в Индия срещи с разни учители, са лишени от стойност. При духовен Учител не се ходи като при зъболекар. Колкото за самозваните гуру, махатми и адепти, снабдени с пищемал, брада и дузина възвишени мъдрости, — за тях не е нужно да ходиш чак до Индия. Те отдавна са плъзнали като хлебарки по цялото земно кълбо.

Не, Мила нямаше връзка с истински Учител. По-лошото е, че нямаше и самоотвержени помощници. Заобиколена години наред от рой съмишленици, почитатели и симпатизанти, тя бе един дълбоко самотен човек. Не знам доколко ние, малцината й приятели, съзнавахме напълно това, но едва ли сме си давали ясна сметка за драмата й.

Не познавам, както вече казах, окултните физически или психически самодресировки, които си е налагала. Затуй пък със сигурност знам, че рядко се съобразяваше с препоръките на Елена Рьорих да внимава при нарастването на напрежението и да си дава почивка. Пътуванията й през първите месеци на 1981 бяха пример за опасно пренатоварване на изтощения и без туй организъм. Последиците не закъсняха.

Нервната криза, която бе преживяла в Индия, се беше оказала само предвестник на по-сериозния психически срив, сполетял я в Мексико. Не разполагам с достатъчно подробности — по-точно казано, подробностите, публикувани много по-късно, са твърде изобилни и противоречиви — за да резюмирам конкретно инцидента. Оставям настрана епоса, който един от свидетелите на случая сътвори по-късно, за да сервира поредица от сензации на печата и да обогати с доста страници собствената си книга. Оставям без внимание и полемиката, разгърнала се между различни участници по повод на различните им версии. Осланям се главно на сухата информация от страна на друго лице, присъствало в Мексико и на кратките неоспорими факти.

Още при пристигането си в Мексико на 28 февруари Живкова е била в такова състояние, че заплануваното посрещане на летището не е могло да се реализира. Нервната криза или най-общо казано неразположението, в което е изпаднала, продължава и следващите три дни. Възстановява се едва към края на престоя. Никакъв лекар специалист не е допуснат до нея, което дава възможност и тогава и особено по-късно да се правят всевъзможни спекулации за здравето й. Най-бъбривият коментатор по случая, когото споменавам, без да го именувам,

дори лансира версията, че „Людмила е носела в куфарчето си такива окултни средства, които се дъвчат или гълтат, когато посветеният иска да изстреля душата си в орбита (!). Друг е въпросът защо трябваше да го прави именно в Мексико и точно в навечерието на най-тържествения ден“. Що се отнася до естеството на самото „окултно средство“, коментаторът го определя като „еквивалент на «мескалито», онова нещо, което индианците правят от някакъв кактус или гъба, за да изпаднат в състояние на транс или да изпратят астралното си тяло на извънземно пътешествие“.[38]

Истината по въпроса е по-прозаична. Екзотичното „мескалито“ за което ни осведомява коментаторът, е добре известен алкалоид, извличан от кактуса пейотл. Ефектът на халюциногена мескалин е подробно описан от френския поет Анри Мишо и няма нищо общо с измишльотините на цитирания автор.[39] Но да речем, че това са подробности. Не е подробност обаче лъжата, че Людмила носела в куфарчето си „окултни средства“, подобни на мескалина, сиреч опиати.

Не съм ясновидец, за да инвентаризирам съдържанието на това „тайнствено куфарче“, но добре известно е — и то не само на мене — че цялата дейност на Мила бе насочена към просветляване на човешкото съзнание, а не към замъгляването му по един или друг начин.

Кризисните състояния, в които тя изпада по време на престоя си в Индия и особено в Мексико, са лесно обясними при крайното изтощение на психичните и физически сили. Не е нужно да си специалист в електротехниката, за да знаеш, че за да се предпази инсталацията от изгаряне или претоварване, нужно е да се дръпне шалтера или да влезе в действие предпазния бушон. И не е нужно да сме диагностици в неврологията, за да допуснем — колкото и груб да е примерът — че подобно нещо се бе случило и с Мила. Някой бе дръпнал шалтера пред опасно нарасналото напрежение на това страдалческо съзнание, за да осуети фаталния психически срив. Откъсната временно от процесите на т. н. разумно мислене, тя бе се понесла по течението на своите фантазми до мига, в който отново бе изплувала върху неприветния бряг на реалността.

Людмила се върна в София на 6 март. Не можах да й се обадя и да науча за престоя й в Мексико, понеже тогава пък аз заминах. Видяхме се чак на конгреса на партията. Отдалече. Тя седеше в президиума, а аз — в партера на току-що откритата огромна зала. Сред един от първите редове: ни насам — ни натам. Усещах почти физически как се задушавам в обятията на клаустрофобията. И за кой ли път си припомнях думите на

Стария: „Ти трябва да си смениш или табиетите, или партията. Нали там сте колективисти“.

Понеже не бе възможно нито едното, нито другото, избрах нещо по-реалистично: Помолих да ми отстъпят място до пътеката, под предлог, че не ми е добре. Някакъв другар от района с готовност се съгласи на смяната. Следният ми спасителен ход се състоеше в това, че подир почивката аз изобщо не влязох в залата, а останах да се мотая из фоайето, без да се вълнувам от зорките погледи на другарите-броячи. Така постъпвах и следващите дни — влизах в залата само до първата почивка, подир което се премествах в кулоарите.

Мъчно ми беше за Мила, принудена от високия си ранг да седи като каменно изваяние в президиума пред хилядите зрители. Приличаше на някаква статуя. Нищо общо с някогашния образ на възприемчиво и отзивчиво създание, слушащо с жив интерес баналностите на поредния оратор.

В предиобедната почивка на третия или четвъртия ден тя се появи откъм единия край на фоайето и ми направи знак да се приближа.

— Защо постоянно изчезваш от залата? — запита между другото.

— Това е моето малко предимство, че не съм член на Политбюро, — отвърнах. — Чудя се как имаш сили да слушаш целия този братвеж.

— Не го слушам.

— Моля?

— Нали ти казвам: Не го слушам. Поставям си на лицето необходимото изражение. И изключвам.

И подир малко:

— А ти какво мислиш да правиш?

— Ами да излезем, да се поразтъпчем. Виж какъв хубав ден е, — рекох да се пошегувам.

— Къде ще идем? — запита Мила.

И додето съобразя, дали тя също се шегува или не, добави:

— Виж къде е Светлин. Аз ще потърся шофьора. Двайсетина минути по-късно ние тримата вече седяхме в един ъгъл на Червения салон в хотел „България“. Май, че бяхме единствените клиенти. Салонът беше за по-първи хора, а по-първите хора бяха се изтеглили към определените от конгреса сборища.

Запомнил съм този обед с меката пролетна светлина над булеварда и с отморяващата тишина в здрачния интериор, сред цялата суетня и шумотевица на онези дни. Мила също изглеждаше спокойна, въпреки преживяното в Мексико, за което вече бях дочул. Нито тя спомена, нито ние запитахме нещо по

случая.

— И тогава ли „изключи“?

Това беше единствения въпрос, който ме интересуваше и който за нищо на света не бих й задал.

Разговорът естествено се насочи към темите около телно написаните речи на ораторите. По-любопитни бяха интригите, свързани с предложенията за нови партийни велможи. По същество това бяха не предложения, а решения, които предстоящото делегатско съвещание бе длъжно единодушно да одобри.

Лично аз не се интересувах особено от боричканията при съставянето на списъците. Не вярвах въпросът да вълнува особено и Светлин. Подробностите бяха известни единствено на нея и вълнуваха главно нея, докато ние двамата се задоволявахме с ролята на слушатели. Би могло да се очаква, че същата роля се пада и на двамата келнери, които ни обслужваха, но подобно твърдение едва ли ще е справедливо. Никой от тях не стърчеше нахално, за да слухти край масата ни. Салонът положително бе екипирай с необходимите подслушвателни съоръжения, за да се прибягва до толкова примитивно слухарство. Достатъчно беше да ни обслужват вежливо и да си отварят очите, за да прибавят към звукозаписа и визуалните си впечатления.

На Мила тия неща отдавна бяха известни, но и отдавна вече не я вълнуваха. В отношението си към органите, тя освен, че беше възприела недоверието ми, но ме бе и задминала.

Веднъж, когато я подсещах да бъде по-внимателна в приказките, тя ме смая с отговора си:

— Какво значение? Искат ли да те натопят, те ще излъжат, че си казал това, дето не смееш да го кажеш, и пак ще те натопят.

— Така е, — съгласих се, — но тая сентенция важи за такива като мене. На тебе не биха посмели да приложат подобен номер.

— Кой знае…

Сега, при разговора в Червения салон, отново забелязах височайшето й пренебрежение спрямо вероятните подслушвачи:

— …Уж различни съображения, а оценките им — еднакви… Уж все добронамерени, а все против мене… Само, че аз им се опънах. Този път здраво им се опънах… — разказваше тя.

От целия разказ най-силно впечатление ми направи тъкмо този израз: „Здраво им се опънах“. Не подхождаше на нейния обичаен речник, но подсказваше, че си е възвърнала предишната решителност.

— …Казах им го в очите: Усещам, рекох им, че в комисията предварително е създадена нагласа срещу моите хора… Като че в нашата страна не съществува култура и няма културни проблеми.

Не намирам за правилна подобна позиция…

Не споменаваше имена. И не беше необходимо — те се подразбираха. И бяха мнозинство. Без да говоря за двематрима като Младенов и Луканов, които само се правеха на нейни приятели.

— Отрекоха обвиненията ми, обаче потвърдиха позициите си — продължаваше Людмила.

— Знаем ги позициите им, — промърморих. — Художниците да си рисуват картините, композиторите да си пишат песните, а културното строителство да предоставят на партията.

— Не беше точно така. Обвиниха ви, че много напирате да сте в ЦК или в парламента, но след като ви изберат, нито ходите редовно на заседания, нито участвате в разискванията. И трябва да ти кажа, че в това отношение бяха прави хората.

— Никого не съм молил да ме предлага за депутат.

— Това не е отговор.

— Само за неизвинени отсъствия ли ни порицаваха, — обади се Светлин. — Не казаха ли нещо и за врага с партиен билет?

— Е, не е ставало дума чак да ви арестуват, — успокои ни Мила.

Шегувахме се. Навън бе пролет, денят бе хубав, салонът в ресторанта бе уютен и тих, — защо да не погледнеш на живота малко по-весело. И кой би могъл да си помисли, че един ден шегичките ще се превърнат в горчива истина за част от шегаджиите. Понеже, както е казал Проповедникът, „има време за всичко. Време да садиш и време да скубеш насаденото, време да се смееш и време да тъгуваш… време да обичаш и време да мразиш“.

За момента вятърът все още духаше в благоприятна посока. Людмила бе съумяла да се пребори с противниците си в Политбюро, макар и не напълно. Излишно беше да я питам за подробностите. Много по-късно Костадин Чакъров споменава нещо по въпроса:

„В своите планове за бъдещето тя залагаше на Александър Лилов, Светлин Русев и Богомил Райнов. По време на Дванадесетия конгрес на партията имах възможност да чуя острия, преминаващ в кавга разговор между двамата (Живков и дъщеря му). Тя настояваше Светлин Русев да бъде избран за член на Политбюро, сърдеше се и викаше. Баща й обаче отвърна:

— Тези работи не стават така, както ти си мислиш! Много бързаш.“[40]

Истина е, че бързаше. Това си й бе в характера — да бърза. Само няколко дни подир конгреса тя отново бе погълната от обичайните си задачи, обикаляше из различни краища на

страната, отиде за малко до Берлин, а на 12 юни трябваше да замине и за Виена. Научих го от самата нея, когато ми се обади седмица по-рано и пожела да се видим.

— Разбрах, че и ти ще пътуваш, та исках преди това да си поприказваме, — обясни, когато се отби привечер в къщи.

Според плана, по който работехме, наистина предстоеше да обиколим някои галерии в Париж и Женева, преди да са спуснали кепенците за лятната ваканция. Дата на заминаването обаче не беше определена и не ми беше ясно как Мила е узнала за намерението ни.

— Пак чай ли? — попитах за всеки случай, след като се настани в ожуленото кресло.

— Може и някоя бисквита, днес не ми е „гладен ден“.

В кухнята винаги се намираха бисквити, от онези, „кучешките“, понеже никой не се лакомеше за тях. Изпълних поръчката, седнах на обичайното си място зад бюрото и зачаках да чуя темата на предстоящия разговор. Оказа се, че темата е наистина пътуването. Интересуваше се кои градове смятаме да обиколим; разчитаме ли да закупим нещо по-ценно, при скромната сума, с която разполагаме; колко ще трае обиколката.

Въпросите бяха съвсем обикновени. Необикновеното беше, че се бе сетила да ги задава, след като твърде дълго време не беше го правила. Според височайшето разпореждане дейността на отдел „Културно наследство“ се наблюдаваше от тримата министри — на културата, на външните работи и на вътрешните работи. Последните двама бяха прехвърлили изцяло задачите по контрола върху Живкова, а тя проявяваше интерес главно към постъпващите нови придобивки, тъй като за финансово-счетоводния надзор си имаше съответни органи.

Наблюдавах я, как скъпернически отпива от чая и как предпазливо отхапва от кучешката бисквитка, сякаш се опасява да не преяде. Стори ми се по-унила от срещата на конгреса. Уморена или може би отегчена, не знам коя е точната дума, но не преливаше от бодрост. И додето следях силуета й, все по-смътен в дрезгавината, за миг ме се стори, че всичко е също както в онази далечна пролетна вечер преди близо седем години, и в креслото насреща ми пак както някога седи умислена същата тази млада жена с бледо лице и замислени очи, една крехка фигура, обгърната вече от настъпващия здрач.

Не, разбира се, че не беше същата. Онази тогава едва се пробуждаше за живот, а тази сега вече беше преситена от горчилката му. Мълчахме известно време, всеки изолиран в мислите си, сякаш посетителката бе забравила за какво е дошла, а аз не се сещах как да отвърна на въпросите й. Накрая скалъпих

някакво резюме, твърде безинтересно, за да влезе в аналите на историята, но достатъчно изчерпателно, в случай, че темата действително я занимаваше.

— Само това ли те интересува? — попитах, като запалих настолната лампа.

Абажурът на лампата бе зелен, тъй че и ние внезапно станахме зелени като в някакъв филм на ужасите.

— Интересува ме започнатото да не се изоставя, — отвърна тя сухо и нравоучително.

— Доколкото зависи от мене, не съществува такава опасност, — отвърнах също в служебен тон. — Ако има пари, ще има и постъпления, а сред тях — надявам се, ще преобладават и ценни неща. Въпреки, че както знаеш, колекционерството е като рибарлъка…

— Знам, знам. Теорията ти за рибарлъка ми е добре известна.

Подир което най-сетне мина и към същността на проблема. Раздразнена беше от обстоятелството, че някои хора в ЦК определяли дейността ни като пилеене на пари и че ако на всяка цена трябвало да се харчат пари на Запад, по-добре било да се купуват мерцедеси, отколкото картини със съмнителна стойност.

— Кажи им, че тези картини със съмнителна стойност ще струват подир десет години десет пъти повече, а мерцедесите им в този срок отдавна ще са се преобразили в купчина ръждиво желязо.

— Кажи им го ти. На мене вече ми омръзна да разяснявам азбучни истини. И точно затова ти предлагам да минем от казване към показване.

Подир което без излишна риторика ми изложи проекта си. Както вече не веднъж споменавах, тя не бе човек на празните приказки. Предлагаше при предстоящото пътуване да се постараем да запълним някои „дупки“ в колекцията, и през есента да уредим голяма изложба, включваща най-ценното от сбирката и съпроводена с внушителен илюстрован каталог. Проектът беше добър, особено ако има средства да го реализираме.

— Не е ли още рано? — позволих си да запитам.

— Никак не е рано. И чудесно се връзва с 1300-годишнината, за да видят хората, че тачим не само родното, но и световното художествено творчество.

Разговорът доста се проточи, понеже навлязохме в редица подробности на проекта.

— И постарайте се да намерите още нещо от Паскин, — рече тя, за да приключи беседата.

С което само я продължи.

Разказах й как при последното пътуване съм се запознал в Лозана с Жозефовиц, притежателят на най-голямата частна сбирка от произведения на Паскин, а колекционерът, след като бе разбрал, че съм българин и готвя книга за Паскин, беше ме поканил в дома си. Подир което се отплеснах да описвам обстановката в дома и сбирките, тъй като Паскин съвсем не беше единственият му любимец, а и живописта не бе единствената му страст — превърнал бе градината си в музей на редки скулптурни шедьоври… Не знам до кога щях да бърборя, ако по едно време Мила не бе ме прекъснала с деловия апостроф:

— Запита ли го, дали ще се съгласи да продаде нещо за нашата галерия?

— Обеща да помисли по въпроса. Щял да се радва ако нещо от колекцията му намери място в български музей.

Поръчаната по телефона кола бе вече пристигнала и Людмила си тръгна, като ми пожела приятно пътуване и успех в риболова.

Пожеланието обаче се оказа преждевременно. На следната заран разбрах, че пътуване изобщо няма да има. Министърът Младенов лично бил запретил да се отпуска определената за покупки сума. Позвъних на Мила и я уведомих за забраната. Каза ми да си седя в къщи и да чакам. Тя сама щяла да оправи нещата. Половин час по-късно ми съобщи, че са вече оправени.

Настойчивостта, с която Людмила напомняше предната вечер, започнатото дело да не се изоставя… И решителността, с която Младенов бе дръзнал да го прекрати… Същият героичен Младенов, дето не би се решил да отскочи даже до тоалетната, без разрешение „от горе“… Някакви неприятности се бяха завихрили около служба „Културно наследство“, но в момента не ми се разсъждава по това. Още в ранния следобед колата ни се бе устремила към Драгоман, а там, отвъд, на едно денонощие разстояние, господин Жозефовиц може би ни очакваше с приготвения шедьовър на Паскин в ръка.

Дали защото заранта бях станал с левия крак или понеже изобщо не бях си лягал, но кутсузлука, с който бе почнало пътуването, продължи и през следващите дни. Жозефовиц изобщо не се яви на срещата, която не бе ми давал — бил отлетял за неопределено време към Щатите. Първите галерии, в които надникнахме, разполагаха или с красиви неща на недостижими за нас цени, или с платна без значение, ако не говорим за позлатените лъжебарокови рамки. Спътникът ми пък прихвана грип и великодушно го сподели с мене. С две думи — пълна скръб.

А по-късно ненадейно в Париж — затова съм го обичал

винаги този град — нещата изведнъж се оправиха. Сдобихме се не с една, ами с две работи на Паскин и с няколко произведения на такива видни живописци като Кариер, Валотон или Громер. Великата радост на колекционера пред ненадейната находка отдавна вече бе закърняла у мене, но бях доволен, че ще мога достойно да се представя пред Людмила.

Позвъних й в Комитета според уговорката, веднага след завръщането си. Уведомиха ме, че била в Бояна. Жената, която се грижеше за домакинството в Бояна пък ми каза, че Живкова е на почивка в Боровец. Не ми беше удобно да я безпокоя в Боровец. Има време — рекох си. — Какво толкова съм се разбързал. Минаха дни, преди да се реша да позвъня. Непознат мъжки глас лаконично ми съобщи, че другарката Живкова отсъства и тропна слушалката. Крият я — казах си.

— Излишно е да се натискаш. Имах си достатъчно друга работа, за да се занимавам с безуспешни телефонни атаки. Трябваше да изчакам. Щях да й се обадя по-късно.

Заранта на 21 юли разбрах, че вече е станало твърде късно. Предната вечер Людмила си беше отишла.

КРАЯТ

„И най-голямата чаша прелива“.
„Трябва да се осланяте на незнайните и невидимите“.

Необичайният живот на тази жена, изпълнен с красиви дела, бе подминавай години наред без внимание. Затова пък смъртта ѝ се превърна в дар Божи за някои медии. Подхранването на сензацията в продължение на цяло десетилетие се осъществяваше с помощта и на доста интелектуалци, представящи се нескромно за приятели на покойницата. Хора позабравени или пренебрегвани от обществеността, откриха в интересната тема възможност сами да станат интересни, като лансираха свои мнения по въпроса. Мненията бяха различни, а понякога и направо противоположни, та естествено предизвикваха полемики. Полемиките пък също така естествено породиха страсти, тъй че, увлечени в страстите си някои от гастролиращите почти забравиха ако не повода, то поне смисъла на кавгата. Какво значение? Важното беше да се поддържа интересът на публиката, който — както и следваше да се очаква — вместо да се усилва, взе постепенно да спада.

Нямам никакво желание наново да разпалвам погасналото любопитство. Нито имам възможност да го направя, защото не разполагам с някаква пареща тайна, а и не съм забравил мъдрите думи на Учителя:

„Не се знае кой наистина е починал и кой просто се е оттеглил.“[41]

Всъщност именно мисълта за Учителя, когото Людмила също тачеше като свой Учител, не ми позволява да подмина с някоя траурна фраза въпроса за нейната нелепа смърт. Не смятам да влизам в полемика с когото и да било, нито претендирам, че цялата истина се съдържа тъкмо в моята версия. Позволявам си само да предложа още една гледна точка.

При последното посещение на Людмила у дома всичко изглеждаше в реда на нещата. Вярно е, че в израза ѝ понякога се долавяше известна апатия и погледът ѝ помръкваше, но в този час подир края на деня и при подробностите, с които я затрупвах, това бе почти нормално.

— Ти май пак „изключи“… — бях подхвърлил по време на разказа си за Жозефович.

— Напротив. Мисля си само, какви усилия и разправии са нужни, за да създадем у нас нещо елементарно, каквото този

господин е създал без много грижи за свое лично удоволствие.

Не, не изключваше. Разсъждаваше по обичая си трезво и делово. Въпреки обичайната си служебна обремененост, въпреки преживените неотдавна нервни сътресения и задкулисни сблъсъци около конгреса, тя явно бе си възстановила спокойствието. Само, че неприятностите не бяха приключили. Това пролича още на следния ден с нелепото решение на Младенов да осуети заминаването ни.

Доста по-късно разбрах, че Живкова по свои пътища е научила за извършвани злоупотреби в служба „Културно наследство“. И както Първия бе заявил в политбюро, лично дъщеря му бе поискала да се започне разследване за дейността на службата. В момента, когато обсъждахме с Людмила подробностите около бъдещата изложба, разследването вече бе почнало.

Едва завърнала се от краткото си пътуване до Виена, Мила бе заплашена от нови неприятности, сега вече в самия Комитет по култура. За да не коментирам злословията, плъзнали по този повод из града ще цитирам пак няколко реда от книгата на Чакъров:

„В края на юни в Комитета по култура избухна скандал между сътрудниците в нейния кабинет. Людмила Живкова проведе остър разговор със своята дългогодишна лична секретарка Катя Чалъкова и я уволни. Секретарката ѝ разкрила какви интриги се плетат около нея от заместник-председателите на комитета. Чалъкова поискала среща и с Тодор Живков, като заплашила, че ще направи разкрития. Тя не беше приета от Живков, но нейното поведение нанесе тежък удар върху психиката на Людмила Живкова.“[42]

Първия наистина имаше този обичай — да отказва срещи, за които подозираше, че ще бъдат неприятни. Знам го от личен опит. Но и когато отказваше да те приеме, винаги успяваше да разбере за какво точно си му притрябвал. Така е станало и с обвиненията на Чалъкова, независимо от това, дали тя ги е изпратила писмено или са стигнали до него по друг път.

Тъй или иначе конфликтът има продължение, този път в семейна обстановка. „През последните месеци от живота ѝ — разказва Живков — тя бе изразходвала вече сетните си сили. Виждах това, пък и лекарите не криеха от мен истината за състоянието ѝ. Тогава взех отпуск и прекарахме тридесетина дни заедно на Боровец. С нас имаше и лекар, който я наблюдаваше и провеждаше необходимото лечение. Но пред очите ми тя губеше сили с всеки изминат ден, отпадаше физически все повече и повече…“[43] Така с пет-шест реда бащата предава състоянието на

дъщеря си в последните месеци от живота й. Тези пет-шест реда не съдържат за жалост и за пет пари информация. Какво е било въпросното „губене на сили“, какви са били тия лекари и това „необходимо лечение“, — нито дума по тези подробности. Нито дума и по още една подробност, която би трябвало поне да се спомене: Отношението между Мила и близките й през тия „тридесетина дни“, посветени на нейното съвземане.[44]

Именно през тия дни в семейството се разразява остра свада. Бащата, асистиран от зетя си, отправя към дъщерята множество тежки обвинения срещу поведението й на общественик и държавник. Възможно е те да са били почерпени от нападките на Чалъкова, въпреки че за случая Живков едва ли се е нуждаел от помощен материал. Той просто е сумирал всички свои несъгласия с курса на Людмила, които по-рано по една или друга причина е смекчавал или премълчавал. Опитите й да лансира в партийната йерархия неподходящи лица, обграждането й с подлизурки, жадни за привилегии, звания и нови апартаменти, съставянето на екип от некадърници представящи се за специалисти в сферата на културата — всички възможни обвинения в лекомислие или некомпетентност биват сумирани, за да се стоварят на куп върху главата на обвиняемата.

Хората през ония години доста добре познаваха публичните прояви на Първия. И как нямаше да ги познават, след като печатът непрестанно ги отразяваше в снимки и текст. Малцина обаче знаеха какъв е той в личните си изяви. Добродушен и благ, когато това му отърваше, съвсем друг, ако му вдигнеш кръвното. Кипне ли, по-добре да не му се мяркаш пред очите. А през ония дни в Боровец много му е било накипяло. Без да си сдържа гнева и без да си мери думите е обвинявал щерка си, че пречи на дейността му, наместо да помага, че излага и себе си, и него, че става за смях, а сега и някаква секретарка се е емнала да я прави за резил.

Живков бе силно привързан към дъщеря си. В известен период и по известни въпроси той отстъпваше пред нейните внушения, даже когато не съвсем ги разбираше. Но тъкмо тази бащинска обич усилваше още повече гнева му, пред перспективата надеждите му за политическото бъдеще на Мила да рухнат. Нямам нито право, нито основание да го порицавам за поведението му на баща. И в края на краищата споменатия скандал е бил само още една капка към горчилката, изпълнила сърцето на Людмила. На окултен език сърцето не случайно се нарича „чаша“. Тъй, че сблъсъкът е бил още една капка. И може би тъкмо онази, при която чашата прелива.

Споменах, че въпреки пъстрата свита, която неизменно се

движеше с нея, Живкова бе всъщност една самотна жена. Сега, в Боровец, беше дошло време да разбере, че вече е и сама. Никога не се бе осланяла на наплива около себе си. Никога не бе си въобразявала, че малцината верни приятели притежават обществена тяжест сами да реализират нейните амбициозни проекти. Колкото и да се дразнеше понякога от факта, че е Живкова, този факт главно, ако не и единствено, служеше за опора в рискованите й начинания. Оттук нататък той вече бе сведен до титла без покритие, защото титулярът фактически я отлъчваше от реалната власт.

Красивите очертания на голямата мечта неусетно бяха се смалили до унилия пейзаж на прозаична безизходица. А смелата новаторка се бе преобразила в обречено същество, върху което беше надвиснала могъщата вълна на жестокото ни време, готова всеки миг да я помете и захвърли в небитието.

Според неофициални сведения грижите, полагани за Людмила в Боровец, са били съвсем формални. Бащата изобщо не е имал ясна представа за нейното състояние. Съпругът почти не се е мяркал наоколо. Лекарската помощ се ограничавала с предписването на сънотворни или транквиланти. Ако се съди от изказването на бодигарда Димитър Мурджев, никой не се е вълнувал особено от състоянието на Мила.[45] Вероятно са смятали, че е станала вече излишна. Нещо повече — че почва да пречи.

На 20 юли Живков идва да види дъщеря си в Боровец. Поканва я на обяд, но тя отказва. „Към три часа — спомня си Мурджев — ме извика и ни нареди с шофьора да палим мерцедеса и да заминаваме за София, без да казвам на никого. Живков си беше легнал и никой не е посмял да го събуди, за да му каже за решението й… Като отидохме във вилата в Бояна, Живкова ми даде рецепта и ме изпрати в правителствена болница да я изпълнят.“ На въпроса „какво имаше в нея?“, Мурджев отвръща: „Приспивателното дормопан и още нещо“ (!). „Когато й донесох лекарството и я попитах кога се връщаме в Боровец… тя се усмихна и каза: «Сигурно към 6–7 часа.» Предчувствах, че нещо ще се случи (!?)… Час-два по-късно телефонът звънна и чух писъка на жената (прислужницата)… Втурнахме се към къщата. В басейнчето плуваше безжизненото тяло на Живкова… Опитах се да направя нещо като изкуствено дишане (!?)… Близо час мина, докато дойде лекар… Опаковката от дормопана беше празна… По-късно Ани Младенова заяви, че липсвали само две хапчета. Така истината беше потулена.“[46]

Преглеждам още веднъж сведенията за последния ден на Людмила, но пак се затруднявам да реша, дали се касае за

сериозни свидетелства на сериозни хора или за диалози в някакъв водевил на жанра „комедия от грешки“.

Мурджев, както вече разбрахме, твърди, че рецептата била за „дормопан и още нещо“. Ако не беше това „още нещо“ би могло да се спори дали и в какъв срок въпросния дормопан би могъл да причини смъртта. Свидетелят обаче не се затруднява от такива подробности. На въпроса на журналистката „Убеден ли сте, че се е самоубила?“, той отговаря „Абсолютно.“

Ани Младенова ще съобщава, че от кутийката съзнотворно липсвали само две таблетки. По-късно обаче тя със същата категоричност се самоопровергава с твърдението, че кутийката била празна.

Проф. Сивчо Сивчев, участник в медицинската комисия, изготвила заключението за смъртта, също ще се самоопровергае, заявявайки, че що се отнася до причината на смъртта „това е тайна, която ще отнеса с мен“, което, преведено на прост език означава „много ви здраве на вас, дето вярвате в медицински заключения“.

Странно звучи и информацията за обичайната при подобни случаи „бърза помощ“. Веднага след откриването на тялото телефонирали за лекар и линейка, но те пристигнали едва след около час! Причината? Ами била се спукала гума…

Макар тялото да било намерено в басеинчето на банята, съществували съмнения, че е пренесено там чак подир смъртта…

Що се отнася до часа на смъртта, бихме могли да съдим за него пак по сведенията, дадени от Мурджев: На въпроса му „кога се връщаме в Боровец?“, тя отвърнала: „Сигурно към 6–7 часа“. А „час-два по-късно“ Мурджев вижда, че „В басеинчето плува безжизненото тяло на Живкова“. Но ако Людмила е казала: „сигурно към 6–7 часа“, това означава, че го е казала преди 6 часа. (т. е. 18 ч.) А ако тялото е намерено „час-два по-късно“, това пък би трябвало да означава, че смъртта е настъпила не по-късно от 8–9 часа. В акта на медиците специалисти обаче ясно е отбелязано, че смъртта е настъпила чак в 2 часа на следния ден. Малка разлика от 6–7 часа, но все пак разлика.

Най-смътни и най-неубедителни си остават естествено свидетелствата на Тодор Живков. Трудно е да бъдеш голям политик, ако не я владееш тая материя — дезинформацията.

Да оставим настрана невинното преиначаване, че в ранния следобед се намирал на заседание по проблеми на селското стопанство, докато всъщност си е подремвал в апартамента си в Боровец. Една дребна неистина, колкото за да добави: „Тя се е възползвала от отсъствието ми и заминала за София. Знаейки за състоянието й, незабавно потеглих и аз“. Ами, че ако е потеглил

„незабавно“, той би трябвало да стигне до вилата дълго преди фаталния край. Следва пояснение за състоянието на самия Живков: „Как съм стигнал до дома, аз си знам“. Остава да добави, че се е движил пеша.

„Качих се в стаята си, седнах на един стол и зачаках…“ (тая подробност за стола той я използва тук повторно, убеден, че тя придава по-голяма достоверност на разказа) „Настъпи някаква суетня, но аз не можех да помръдна от стола. После при мен влязоха трима лекари. Помълчаха за миг и ми казаха, че дъщеря ми е мъртва“.[47] Да влезе в дома си, да се качи направо в стаята и да се инсталира на един стол. За да чака… какво? Без да запита къде е дъщеря му, в какво състояние се намира, какви мерки се предприемат, каква е прогнозата… без да се споменават часовете, присъствието на други хора, сведения от страна на подчинените му… Такава, с извинение „информация“, в която присъстват само Живков и столът, на който седи в продължение на 5–6 часа, очаквайки вероятно да падне таванът, такава информация, повтарям не подлежи на коментар.

Според други по-обективни източници, Първият е пристигнал в Бояна чак към 23 часа и то не от някакво заседание, ами от Боровец. Научил трагичната новина той бързо заминал за Банкя.

Известно е, че години наред Живков възлагаше големи надежди на дъщеря си. Но той струва ми се, вече бе преживял емоционалната раздяла с нея, преди още тя да напусне този свят. Вярно е, че един разрив с течение на времето може и да се позакърпи, но кърпеното винаги си остава кърпено. Не ми е работата да гадая, какви са били чувствата му в момента, когато е разбрал, че тя вече си е отишла. И не се съмнявам, че искрено е страдал. По своему.

При истинския политик, неотменимо подвластен на съответната професионална деформация, всичко е „по своему“, — различно от общоприетото или дори общочовешкото. Понеже всичко при него се определя в последна сметка от волята за власт.

Някога много отдавна, когато дружбата между Живков и Джагаров бе в своята кулминация, запитах веднъж приятеля си:

— Георги, мислиш ли, че другарят Живков е чел „Князът“ на Макиавели?

— Такива въпроси не се задават, — отвърна сухо Джагаров.

— Защо бе, какво толкова?…

— След като сам си го чел, знаеш какво.

— Мисля, че човек може да бъде макиавелист и без да е чел Макиавели.

— Тогава, какъв смисъл да ме питаш?

Ако споменавам за появата на Живков към края на онзи трагичен ден, то е, защото няма как да я прескоча. Вярно е, че не само неговите свидетелства противоречаха на фактите. Но другите свидетели бяха служебно зависими хора, принудени да отговарят според предварителните нареждания. Излишно е де се питаме, откъде идваха нарежданията.

Живков едва ли би допуснал сянка на порицание да падане върху семейството му. Нещо повече — той съумя да използва дори фамилната скръб като източник на политически дидиденти. Замисълът пролича още веднага подир самата кончина, за да се разгърне в целия си обхват при последвалия национален траур. Това не бе трудно. Обществото ни има вкус към масовите психози, особено траурните. Нали скръбта сближава хората. Помня неутешимата народна скръб при погребението на цар Борис. И още по-неутешимата скръб при погребението на Георги Димитров. И покъртително дълбокия траур подир съобщението за смъртта на безсмъртния вожд на цялото човечество. Людмила не бе държавник от подобен ранг и приказките на блюдолизците за „всенародна покруса“ бяха донейде пресилени. Не ставаше дума да й се съгражда мавзолей, за да има върху какво по-късно гамените да изписват псувните си и да уринират, нито да се отливат серийно бюстове, удобни за мишени на подрастващите хулигани. Ставаше дума за една по-скромна операция: Партията и нейните ръководители да бъдат почетени като вдъхновители и закрилници на покойната, а тя да бъде възвеличена като вярна тяхна дъщеря. Което и стана.

Стартът бе даден още с медицинското заключение, оформено естествено подир съгласуване с Първия. В мемоарите си той потвърждава: „Приемам заключението на медицинската комисия, подписано от авторитетни лекари. То гласи:

В последно време, в резултат на голямо пренапрежение здравословното състояние на др. Людмила Живкова бе влошено. Предприетите мерки за възстановяване на здравето й доведоха до бързо подобряване. На 20 юли 1981 г. обаче състоянието й рязко се влоши в резултат на внезапно настъпил мозъчен кръвоизлив и последвали тежки, необратими разстройства на дишането и кръвообращението. Смъртта настъпи в 2 часа на 21 юли 1981 г.

И безсилен да сподави увлечението си към демагогската риторика на баналностите, мемоаристът добавя: «Моето заключение е по-кратко: Людмила гореше и изгоря в работата си. Всичко друго е само следствие.»“

Мене като странично лице обаче ме интересува именно това „другото“, което струва ми се не е само следствие, но понякога и причина. На първо място това са лъжите, включени в

медицинското заключение, с които Живков се солидаризира, а по всяка вероятност и инициира. Например лъжата, че „предприетите мерки“ довели до „бързо подобряване“ или, че смъртта настъпила чак в 2 часа на 21 юли. На второ място — премълчаванията за истинските причини на смъртта, чак до ден днешен. И на трето място — една добавка, свързана очевидно с промените в политическия климат от по-ново време:

„Трудно ми е да го изрека, но не мога да кажа дали кончината й е била естествен резултат от изчерпване на жизнените й сили, или е имало и някакво външно «вмешателство».“

Както казват французите: „Ку дьо театр“ (театрален обрат). Самият вдъхновител на медицинското заключение изразява четвърт век по-късно съмнение в неговата достоверност.

Тия куриози отново ни връщат към въпроса, смятан в миналото за неподлежащ на дискусии, а по-късно многократно дискутиран от най-различни позиции: Каква е действителната причина за смъртта на Людмила Живкова?

Не е нужно да сме криминалисти, за да разбираме че възможните отговори са в основни линии четири:

Заболяване. Такава е версията на медицинското заключение.

Злополука. Главен защитник на тази теза е проф. Иван Попвасилев. Поначало той поддържа, че Живкова е била болна от шизофрения, потвърждавайки стиха на Ботев: „Свестните у нас считат за луди“. Подигравай не веднъж за това си становище, той обяснява по-конкретно злополуката: Людмила се е подхлъзнала във ваната, уловила се за окачената хавлия, та да се задържи, хавлията обаче се изплъзнала от тръбата и жената паднала в пълната с вода вана.[48]

Убийство. Привържениците на това становище обявяват най-често за инициатор КГБ. Други като Петър Христозов отхвърлят това подозрение, но също не изключват възможността Живкова да е убита, макар и от „наши“ хора.[49]

Самоубийство. Привържениците на тази версия се появиха и намножиха подир промяната от края на 1989. Аргументите се свеждаха или до подозрения, като тези за липсващи хапчета или до субективни впечатления за умората и апатията на Живкова през последните месеци. Най-често като единствени аргументи се използваха твърдения от рода на „струва ми се“, „по мое мнение“, „мисля че“…

Всеки е в правото си да мисли каквото си ще. Аз също бих желал да използвам това си право, без да си въобразявам — както вече казах — че разкривам някаква пареща тайна.

Оставам настрана вариантите за убийство или злополука —

те едва ли заслужават внимание. Относно Попвасилев и становището му за някаква шизофрения бих повторил същото, което вече му е казано: Преди да лансира такова становище не би било излишно сам да прескочи до психиатрията, за да се прегледа.

По-сериозни са мотивите за здравословното състояние на Живкова и то не само „в резултат на пренапрежение в последно време“. Истината е, че от седем години насам, подир страшната автомобилна катастрофа, тя живееше втори живот. Жестоките страдания бяха отминали, и раните бяха заздравели, но всичко, което минава, оставя следи. Вместо обичайните грижи за тялото, тя бе възприела такъв аскетичен режим на хранене, който представляваше по-скоро режим на гладуване. Вместо обичайните физически упражнения, практикуваше някакви рисковани експерименти за „разгаряне“ на енергийните центрове. В същото време сякаш забравяше, че човешката енергия — физическа или психическа — има предел. Изразходваше силите си и времето за всевъзможни задачи — от големите общодържавни проекти, до стотиците писма за помощ на анонимни просители. По необходимост бе принудена да участва в множество национални и международни форуми, нерядко вдъхновени от самата нея. А часовете за почивка бяха запълнени с четене и писане.

Напрежението, вместо постепенно да се уталожва, бавно и планомерно нарастваше, за да достигне кулминацията си при подготовката на 1300-годишния юбилей към началото на 1981. И тъкмо тогава върху изтощената физика и претовареното с грижи съзнание на Людмила връхлетяха последните изпитания: Убийствените рейсове до Индия и Мексико, нервните сривове, острите сблъсъци около партийния конгрес, скандалните разкрития за предателства и злоупотреби — от аферата в „Културно наследство“ до обвиненията на Чалъкова и, като венец на всичко, последвалият разрив с бащата.

Нашенските специалисти по всичко авторитетно търсят (и намират) в края на нейния последен земен ден признаците на самоубийство. И даже не им минава през ума, че при тази жена самоубийството — ако трябва да употребяваме тая дума — представлява един дългогодишен процес, по време на който тя постепенно се самораздаваше в името на общото благо. Можем да наричаме това самораздаване лекомислено, неразумно, дори безполезно, но няма как да го отречем.

Да оставим настрана съмнителната стойност на някои факти, уж потвърждаващи тезата за самоубийство. Например историята с прословутите таблетки дормопан. Всеки по желание може да реши дали от кутийката са липсвали само два хапа или тя е била

празна — понеже се касае само за приказките на хора, които се самоопровергават. Но човек не приключва живота си по мимолетен каприз: „Върви ми купи сънотворно, че ще се самоубивам“. Съдбоносното действие е резултат на предварително обмисляне и предварителна подготовка.

фактите в случая обаче сочат обратното — и не само при покупката на сънотворното. По повод на последния си разговор с Живкова по телефона, Чакъров пише: „Попита ме разсеяно за някакви библиографски справки“. А за самото навечерие на фаталния ден е казано: „На 19 юли — неделя, телефонирала по обяд на помощника си Кирил Аврамов да й подготви диапозитиви за Владимир Димитров — Майстора. Казала, че ще ги вземе в понеделник“, когато „вместо нея дошла охраната, за да ги получи“.

И при тия факти възниква същото възражение: Не е ли абсурдно ден или два преди да посегне на себе си, Живкова да се грижи за библиографски справки и диапозитиви, свързани вероятно с тема, върху която работи?

А и нали само месец по-рано Людмила настояваше пред мен да не се изоставя започнатото и да заминаваме час по-скоро на лов за картини, като лично принуди Младенов на следния ден да отмени забраната върху операцията. Макар и вече под влияние на депресията, тя нямаше никакво намерение да слага кръст на начинанията, за които бе положила толкова сили и време.

Иначе, ако използваме думата самоубийство в нейния общоприет смисъл, не виждам никаква възможност за себе си да приема семплото заключение на нашенските всезнайковци. Когато — малко повече от месец преди края — се видях с Мила, у нея вече се забелязваха признаците на преумора. А тепърва предстоеше да понесе най-болезнените удари, за да осъзнае напълно, че е била заобиколена не от съчувствие и адмирация, ами от користолюбие и предателство. Няма съмнение, че с нарастващата психическа угнетеност и при все по-дълбоките разочарования, тя е предусещала наближаващия финал. За това говорят и признанията пред близки хора, че всичко е градила върху пясък, и грижите да унищожава част от корес понденцията си, макар вече да е била уверена, че хората, на които за това се плаща, своевременно са я преровили.

Да, без друго е предчувствала близкия финал, но не бих могъл да допусна, че сама е сложила край на живота си. Още дълги години преди това, когато разговаряхме за самоубийството на Паскин, забелязах, че вече е в течение на проблема според принципите на Учението. Именно на Учението, а не на мислители като Албер Камю, който казваше, че единственият важен въпрос в

човешкото съществуване е въпросът за самоубийството.

В онзи ден, когато Людмила бе излязла на Пътя и бе поела по него, тя вече съзнаваше, че той не води към личното щастие. „Който трупа познание, трупа тъга“, бе казал Проповедникът. Така говореше и Учителят: „Пристъпите на тъга, съпътстващи растежа на съзнанието, са неизбежни. Те отразяват несъответствието между Безпределността и земната действителност.“[50] Усилията можеха да доведат до успех, но да предизвикват и отчаяние: „Отчаянието е провалило много прекрасни начинания. То винаги завладява човека, точно когато е на крачка от съвършеното постижение — сякаш някой в този миг е угасил огньовете.“[51]

Ученикът трябва да надмогва пристъпите на отчаянието. „Самоубийството е крайно невежество, оскверняващо сърцето“.[52] Невежество, понеже нещастникът не разбира, че при опита хитро да се измъкне от злощастията на настоящия си живот, той рухва в бездната на една ужасна карма. „Акокармата бъде нарушена, тя ще се обърне срещу вас“[53] предупреждава Учителят. Не веднъж той говори за „ужасите на неизкупената карма“ и напомня, че „опитите за умишлената и насилствена промяна на кармата са недопустими.“[54]

Самоубийството представлява в последна сметка опит да избягаш от отговорностите си. Целият живот на Мила е свидетелство за това, че тя никога не беше бягала от своите отговорности, дори и тогава, когато нищо не й беше пречило да го стори. Съзнавайки все по-ясно, че краят е близо, тя продължаваше пътя си сред все по-гъстите мрачини на безизходицата. Вече почти нищо не беше останало от решителността на някогашните й стъпки. Вече под бремето на всичко преживяно едва правеше крачка след крачка. Вече се олюляваше, готова да рухне.

И в този миг на крайна изнемога и последно усилие, онези, Незнайните и Невидимите дойдоха на Пътя и си я прибраха.

РАВНОСМЕТКАТА

„Когато духът знае своята мисия и се стреми към нея, въпреки очевидността, крепне великата верига. Светът на стремежите гради бъдещето.“

Траурната церемония беше към края си.

Този тип церемонии — луксозни или бедняшки, многолюдни или с един-двама опечалени — винаги са свързани с известни усилия. Човекът е такова опако същество, та създава големи грижи на околните и с раждането, и със смъртта си. Особено големи са грижите, когато погребението е на държавно ниво. Добре, че нашата родна комунистическа партия, след като повече от три десетилетия бе управлявала, разполагаше с достатъчно опит в широкомащабните пропагандни операции. Защото — няма какво да се лъжем — погребението на видна политическа личност си е винаги една пропагандна операция.

Твърде важно бе в случая да проличи, че покойната е не само любимка на своя народ, но и свидна щерка на комунистическата партия. Един идеен акцент, който уви, не всякога се долавяше в мнението на обикновените хора за Людмила. Сред тези, обикновените, дето по навик именуваме „прости“, се носеха слухове, че в отношенията си с партията Мила отдавна вече не е нито любима, нито любеща. Малко й трябваше на подобна публика, за да си въобрази, че в ненадейната смърт на младата жена има нещо съмнително.

Скоро придворният блюдолизец и биограф, напрягайки сервилния си мозък до краен предел, щеше да представи кончината като природно бедствие, при което развилнелите се стихии изпотрошили дърветата и изпокъсали далекопроводите на страната, а траурната процесия на осиротелия народ щяла да потече „бавно и страшно като поток от нажежена лава“.

За момента такива вулканични явления не се забелязваха, но времето бе доста топло. Нали бяхме в края на юли. Така или иначе, траурната процесия беше към края си.

Всичко се осъществяваше точно според плана, одобрен от шефовете на партийния протокол. Не е важно дали хората бяха доведени тук по партийна и профсъюзна линия, или пък бяха дошли по свое желание. Важното бе, че внушителното шествие изглеждаше наистина като всенародно. Ескортът на гвардейците около лафета подсилваше тази внушителност. Траурната музика,

венците — всичко бе както си му е редът.

Тътрех се сред навалицата, потиснат от жегата и от клаустрофобията си. Не се чувствах нито опечален като част от околните, нито предразположен към полугласни прозаични приказки, като част от другите. Бях почти загубил усета за реалност и почти „изключил“, както казваше Мила, до мига когато едва не се блъснах в предната редица. Шествието бе спряло. Стигнали бяхме до отреденото за гроба място.

Един грубоват грачещ глас ме изтръгна от вцепенението. Там, напред, зърнах приготвената вече червена пирамидка, а зад нея — едрата фигура на оратора: Самият председател на министерския съвет, най-видният с мозъчната си недостатъчност член на Политбюро, всеизвестния Гриша Филипов. Не разбирах дали са възложили траурното слово на него заради тия му качества или защото бе от хората, които покойната най-много презираше. Какво значение. Словото, което грачеше в момента на прословутия си българо-руски жаргон, бе написано от други и можеше да бъде прочетено от кой да е, макар и не с този неподражаем тон.

Един трагичен и зловещ фарс, такъв беше ритуалът, с който погребваха жената, която приживе бе погребала тях. Без пирамидка. Без траурно слово. И с едничкото определение:

„Погребална процесия от хора, които се влачат след катафалката на едно мъртво политическо учение.“

Множеството вече се пръскаше. Едни бързаха да се измъкнат, за да си гледат работата, други пристъпяха бавно, решени докрай да спазят приличието. Аз също бях сред последните, нямах бърза работа. Подир късо колебание, дали да тръгна след навалицата, напираща към трамвая или да поема пеша по напечената от слънце улица, избрах улицата. Навремето я наричаха „Гробарска“. Така я бях и запомнил, — с допотопните катафалки, следвани от опечалени роднини или с връхлитащите върху нас конни полицаи на легендар-ния Салабашев, когато се включвахме в траурно шествие при смъртта на някой опозиционен лидер. Отдавна минали работи.

„Всичко минава и всичко се лесно забравя…“ както бе казал поетът. Вероятно подир седмица или месец същото щеше да важи и за днешната церемония.

Не стана така. Случи се тъкмо обратното. Всички траурно-хвалебствени материали, напечатани или излъчени до този момент, се оказаха само прелюдия към широката пропагандна операция, предприета оттук нататък. За целта не бе нужно да се вземат решения на Политбюро или Министерския съвет. Нещата се проектираха секретно в кабинета на първия от самия Живков и

неговия най-доверен помощник Милко Балев. Задачите бяха главно две — те се взаимно осмисляха и допълваха. Едната бе да се обрекат на пълна забрава слуховете или реалните факти за каквито и да било странности, идейни отклонения или мистични увлечения на покойната. Всякакви подобни явления просто не бяха съществували. Другата задача бе непрестанно да се подчертават и обогатяват действителните или мними думи и дела на Людмила, свидетелстващи за нейната беззаветна вярност към партията. Така на днешните, а и на бъдещите поколения щеше да бъде завещан образа на една пречистена и дезинфекцирана от всякаква идейна зараза героиня, заслужила наистина да носи прозвището Незабравимата.

Да се представи Живкова за верен следовник на комунистическите принципи не бе особено трудно. В своите публични изказвания, приветствени речи, доклади и статии тя бе принудена да използва лицемерния, но неизбежен ритуал от фрази за благородните задачи на партията, за лениновите завети, за светлото социалистическо бъдеще. Към такава протоколна идейна фразеология прибягваха повечето от нас. Някои са престараваха, други бяха по-въздържани, но всички се чувстваха задължени да се съобразяват с установените партийни традиции.

Публиката бе достатъчно обръгнала на комунистическите щампи в изказванията на Живкова, за да им обръща внимание. Тя слухтеше за другото, нестандартното, което ораторката съумяваше да подскаже между щампите. И го намираше. По-късно редакторите, заели се да подготвят за печат произведенията на покойната, трябваше просто да изхвърлят намирисващите на волнодумство пасажи и да запазят (а защо не и да подсилят) марксистката фразеология, та да се постигне необходимата правоверност на текстовете. Немалко хора отлично разбираха, че става дума за груба фалшификация. Но смееха ли да се обадят.

Истината по въпроса лесно би могла да се установи от някои ръкописи на Людмила. Само, че те пък — какво съвпадение — изчезнаха тутакси подир смъртта на авторката. Добре, че ние — свидетелите — все още не сме изчезнали.

Няма да преразказвам част от мненията, които Мила е споделяла с мене по повод културните нрави у нас, пораженията на партийния диктат, опасностите, застрашаващи бъдещето на света. Някои от тия мнения са толкова радикални в критицизма си срещу линията на партията, та нищо чудно ако бъда обвинен, че ги съчинявам с късна дата. За да не съм съвсем голословен ще си позволя да цитирам само още едно от изказванията й, съдържащи се в цитираната вече книга на К. Чакъров:

„Поехме дълбоко погрешен исторически път да се съюзим с

най-нецивилизованата страна в света — беше ми казала веднъж Живкова. Тя бе дълбоко убедена, че «Хитлер е рожба на Сталин и на неговата система.» Дълго водихме спор по това. Тогава аз още един път се убедих, че тя мрази насилието във всички негови форми. И тъкмо поради това не хранеше симпатии към Съветския съюз, където според нея, «насилието винаги е тържествувало».“ (стр. 160)

За късмет на манипулаторите и съобразно с обективните обстоятелства, действителните възгледи на Людмила бяха останали непубликувани, а подир нейната смърт материалните следи — ръкописните бележки или звукозаписи, както вече бе споменато — прибрани и вероятно унищожени. Все пак за по-сигурно, работата по идеализация на Незабравимата според комунистическите принципи продължаваше. Така, наред с добре рендосаните вече „Съчинения“ на покойната, и точно една година подир кончината, бе публикувана и „Книга за Людмила Живкова — Мислете за мене като за огън“.[55]

Книгата съдържа материали от различни автори и не е моя работа да й давам оценка, след като също участвам с малък спомен. Няма как да подмина обаче основната част от сборника — цитирания вече и единствен засега биографичен очерк за Живкова от Любомир Левчев. Върху чисто биографичните данни в очерка е безполезно да се спирам — авторът е използвал доставената му фактология — една суха и скучна канава, върху която е разгърнал пищната бродерия на въображението си.

Казах „въображението“, но всъщност имах предвид подлизурството. Какво подлизурство? — би възразил някой. — Нали става въпрос за покойница? Вярно. Дъщерята е покойница, затуй пък бащата е още жив, този, същият, по чийто адрес Левчев не се посвени да напише: „Живков двайсет години ми е пазил главата“. Без да се сети, че подир такава декларация неизбежно ще последва въпрос: „Че защо му е било толкова необходимо на Живков да ти пази главата?“ На такова питане би могъл да отговори не само Първия, а и всеки от нас. Но понеже в момента темата не е бащата, ами дъщерята и по-точно пищната бродерия на подлизурство, сътворена върху нейната биография, ще кажа само, че ако имаше начин Людмила да се обади от астрала, тя би реагирала с такова омерзение, та моите лични бележки по въпроса биха се оказали бледи и немощни.

Спомням си по този повод как реагира Мила, когато младият по онова време Радко Радков й бе посветил свое възторжено стихотворение. Възторгът му — за разлика от Левчевия — бе съвсем искрен. Възмущението на Мила обаче също бе съвсем искрено:

— Това момче как не разбира, че с тая своя лирика ме прави за смях! — избухна тя, след като прочете стиховете.

— Защо да те прави за смях, — опитах се да възразя. — Човекът наистина ти е признателен. И по липса на пари, вместо букет цветя ти праща стихотворение.

Радко бе доста време в немилост поради религиозните интонации в поезията си. Жалко, че не се сети подир промяната да се обяви за репресиран, ами с целия си акъл взе та написа сума ти хапливи стихове, посветени на новите демократи. Възкресението си в миналото дължеше до голяма степен на Живкова. И при неговия случай, както при случаите с редица други творци, недолюбвани от идеологическите цербери, тя се намеси и помогна да се вдигне ембаргото. На поетичната възхвала обаче реагира остро. Затуй мога лесно да си представя как би реагирала на Левчевата апология.

Няма да се спирам на редицата суперлативи и метафорични излияния, изпъстрящи текста на тая биография. Те са толкова много, та цитирането им би ни довело до отегчителна тавтология. Ще се ограничa само с бегъл преглед на отделни детайли в този импозантен портрет.

Тук на първо място изпъква коленопреклонното отношение на народонаселението към Людмила. Но понеже от апарата на ЦК не са му доставили конкретни факти, авторът е принуден да си ги измисля. „Хората я запомниха като «Бялата птица», лъже той, във връзка с навика на Мила да се облича в светли дрехи. Но понеже дрехата е все пак нещо външно, добавя малко по-късно: «Наричаха я Софийската мечтателка».“ Нова лъжа. И за да подсили хрумването си с нещо по-идейно, добавя: „Някога наричаха Ленин «кремълския мечтател».“

С волен полет на творческото въображение е описано и пристигането на Живкова на Самуиловата крепост: „Людмила Живкова стоеше като бял пламък на върха… Мъже и жени хвърлиха мотиките и се затичаха нагоре (за да я видят отблизо)… Не всеки може да говори с народа от върха на Самуиловата крепост. Людмила Живкова можеше.“ (Също като повелята на Първия: „Повече между хората, по-често сред народа“, само че казано този път поетично).

Тия популистки акценти са само встъпления към далеч по-елитарни епизоди: „Тя преоткриваше тъй наречените тайни книги като книгата на богомилите“, продължава да съчинителства Левчев, без оглед на факта, че Тайната книга на богомилите — в случай, че съществува — все още не е открита до към днешна дата. Затуй пък с прелетяването на Мила в самолет над Хималаите „най-силно се проявяваше нейната изследователска и

откривателска смелост“.

Подир което съвсем естествено идва обобщението, че „Людмила Живкова още веднъж като чудотворец съумя да превърне най-дръзките си идеи в реалност“. И за да не би да сме подценили смисъла на току-що казаното, то е изразено на друго място още по-натъртено: „За съвсем кратко историческо мигновение (понеже мигновенията могат да бъдат кратки, но и дълги, б.м.) тя изкачи неимоверни висоти. Това не беше духовно израстване. Това беше духовен скок.“

Колкото до ефекта от скока, той идва съвсем логично: „Видни мислители на нашето време я слушаха с възхищение“. И още: „За писателите от цял свят нейното име стана необикновен символ и те искрено я заобичаха като войнствен ангел на красотата“. Усетил обаче, че става прекалено космополитен и спомнил си кой му дава хляба и сиренето, авторът подир известен брой страници добавя: „Ветераните на партията… й бяха най-близките хора. И те я обичаха нежно — нея, дъщерята на революцията.“ Сюблимна бележка, при която си представяме, как трогнатата до сълзи Людмила върви, хваната ръка за ръка с Цола Драгойчева и Тодор Павлов.

Повече цитати едва ли са нужни — до края е все същото. И за какво са ни те, след като самата Живкова ни е оставила като обобщение своя завет: „Мислете за мене като за огън“.

Тук обаче се сепвам, понеже се сещам за кратък пасаж от едно интервю с приятелката на Мила — Таня Русева, споменаваща за „тая фраза, която аз съм убедена, че е измислена от Левчев: «Мислете за мене като за огън». Да не е идиот Милка да каже такова нещо? Това е абсурд — просто не го вярвам.“[56] Подобни възражения, съпроводени дори с подигравки, прозвучаха и от други места, та биографът бе принуден да излъже повторно — този път в обратна посока: Не била казала точно това, но той си позволил да го преиначи по не знам какви си съображения. В скоби казано, Левчев лъже 4 пъти по различен начин за същия случай, като сам се демаскира с противоречията си. Най-разгърнат е вариантът в лъжememоара му „Ти си следващия“, а най-абсурден — последният, с твърдението, че Мила наистина била произнесла заветната фраза.[57]

Несъгласията с левчевите хиперболизации и чисти измишльотини може би не са съвсем справедливи. Не бива да се забравя, че що се отнася поне до биографията, тя бе написана и публикувана през Живковия период. И не е трудно да се досетим, че зад приписвания на Мила призив „Мисли за мен като за огън“ е закодиран всъщност призивът на самия Левчев: „Мисли за мене, другарю Живков!“

И онзи мислеше. Дори по времето, когато някои от приятелите на покойната изпаднаха в немилост или направо бяха шамаросани от партийния лидер, биографът продължаваше да се ползва от благоволението му. И не само се ползваше, ами и прекаляваше, та се случваше и да поразсърди господаря си. В сборника „Русенски комитет“ е публикувана стенограма от заседание на политбюро през март 1988, в което Живков е дал воля на недоволството си от глезотиите на своя слуга. По повод поведението на някои отговорни лица в творческите съюзи, Първия репликира:

„Ако се мине през чистилището при художниците, при писателите, те ще ги ометат всичките. Те не си дават сметка за обстановката в страната. И при художниците има здрави сили, и при писателите. Я вземете Левчев — колко долари само изразходва той, за да се печатат негови произведения на Запад? Ще го разкатаят, ако знаят, няма да остане нищо от него, трябва да го спасяваме след това. Партията и народът са голяма сила.“[58]

И го спасяваха. За нито едно от безобразията му през дългия период на неговото куртизанство никой не му потърси сметка. Но да не се отклоняваме.

Вече споменах за наличието на два коренно различни образа на Людмила — като вярна наследница на бащиното си комунистическо верую и като негова убедена противничка. Куриозното е, че при изграждането и на двата образа ръководна творческа роля играеше един и същи човек — нейният биограф.

Понеже по навик все още чета вестници и гледам телевизия, очаквал съм при непрестанното му гастролиране из медиите да потвърди с ласкава дума поне някоя от възхвалите, с които бе обсипал предишната си благодетелка. Няма и помен от подобно нещо. Той същият, който публично заявява, че никога не би се отказал и от една своя дума, очевидно е забравил не само множество думи, но и цели свои произведения като споменатия шедьовър, посветен на Людмила.

Това — както и да е. Ако нещата се свеждаха само до амнезия, тя отдавна вече е взела у нас епидемични размери. Лошото е, че наред с умението да забравя миналото, господинът демонстрира и умението тепърва да го съчинява — макар в противоположен по смисъл вариант. Вече споменах как постига това при новата третировка на темата „Живкова“. Но за да приключа с тия му действия ще прибавя само още една подробност — желанието му да представи изваяния ня-кога с подкупваща искреност светъл образ, като някакво жалко и комично недоразумение. При това подкупващата искреност и този път е налице — без нея накъде в този свят, обръгнал от

лъжи.

Към края на своя „роман от спомени“, както сам го определя, Левчев е включил и спомен, свързан с последните дни на Живкова. Видял я „в нейния малък кабинет в ЦК. Тя ми се оплака, че хора, с които работи я мамят и злепоставят по опасен начин. Крадели подаръци. Вземали рушвети за квартири. Разпространявали от нейно име небивалици. Гледах я ужасен не само от фактите, които ми доверяваше, а и от огромното пречупване, което беше настъпило в нея.“

„Веднъж — продължава биографът — връщайки се от посещение при Ванга, разказах на тази мечтателка как знаменитата Петричка врачка я бе нарекла светица. Людмила ме погледна иронично и ми каза: «Аз съм нещо повече от светица». И ето тази мадам «Нещо повече» сега стоеше пред мене разколебана, уплашена, смазана… Оставали са ѝ само няколко дни живот, когато тя ме попита:

— Какво да правя?“

Намерила и тя от кого да търси съвет! — ми е на устата да добавя, но ще премълча, понеже съм убеден, че целият този разказ е чиста лъжа. Преди всичко, авторът сам се е опровергал. Две страници преди това съобщава дословно: „През последните 18 месеца от живота ѝ се виждахме твърде рядко, и то на официални сборища, където не можеше да се говори сериозно“. В такъв случай на какво основание и по какъв повод е станала тази тайнствена среща „в нейния малък кабинет в ЦК“, който едва ли може да се счита като място за „официално сборище“. И накрая как е било възможно подобно свиждане „само няколко дни“ преди смъртта, след като добре е известно — и не само на мен — че още близо месец преди това, тя бе заминала за Боровец с баща си.

Така ситуирана измишльотината ни разкрива най-нечистата си страна: канонизирането на Людмила за светица. Няма да се спирам на тази подробност, че биографът не само тук, а и на много други места държи да се представи за много близък човек на „Петричката врачка“. Хора, които наистина са били близки на Ванга, вече са споменавали в печата, че Ванга открито е изразявала пред тях антипатията си към Левчев.

По-съществено е, че като религиозна жена тя никога не би си позволила да обяви за светец жив човек. И ако действително нарече Людмила светица, това стана едва през 1996 в предаването на Тадаръкова, където участваше и биографът. Така, използвайки свободно фактите, като суров материал за измислиците си, Левчев съчинява епизода за последния си разговор с Мила. И за коронната си клевета: — приписаната на

Мила реплика: „Аз съм нещо повече от светица“.

В подобна последна преработка ни представя биографът своя някогашен кумир: Една нещастница, „разколебана, уплашена, смазана“, и до такава степен обезумяла, та макар да се смята „за нещо повече от светица“, търси помощ не от друг, а от Левчев…

Безпощаден тип. Особено, пробудят ли се у него ревността, завистта и накърненото самочувствие на гения. А всичко бе почнало почти незабележимо с една досадна грешка на Мила. Навремето, вместо да си назначи един зам. — председател, тя бе назначила двама. Споменах обаче, че щом има двама първи, неизбежно възниква и въпросът — кой от тях е по-първият. При пълната непригодност на Левчев към делова работа, този въпрос нямаше как да се реши в негова полза. Оттук започва всичко. Продължението е известно.

Лицемерното посмъртно възвеличаване на Людмила бе съчетано с декларация за съхраняване и продължаване на нейното дело. Зад тази димна завеса от благи приказки се вършеше точно обратното. Добрите начинания бяха изоставяни или опразвани от съдържание. За да оправдае някои „мистични“ залитания на дъщеря си, Първия например твърдеше, че идеята на Мила за изследване на непознатите интелектуални възможности на човека има сериозна научна основа и следва да намери практическо приложение. Така проектът за институт „Рьорих“, включващ и проблемите на психическата енергия, деградира тихомълком до жалка пародия. Учреден бе Научен институт за изследване на човешкия мозък, ръководен за по-сигурно от идеолог с циментова глава. Надеждно циментиран по този начин, институтът изобщо не проработи.

През лятото на 1981 г. се понесе мълва, че се подготвя удар срещу Галерията за чуждестранно изкуство, намираща се за момента все още в зародиш. Засега съществували колебания дали погромът да се свърже с разследванията около служба „Културно наследство“ или с констатацията, че се прахосват пари на вятъра за трупане на произведения без художествена стойност. Колебанията едва ли щяха да продължат дълго. Групичката около Балев се бе здраво разшетала.

Повтаряха се старите истории в познатия стил „атовете се ритат, магаретата страдат“. Навремето Венелин Коцев търсеше начин да злепостави Иван Башев. Сега подобни амбиции проявяваше Милко Балев спрямо Александър Лилов. И при двата случая ролята на Живков не се ограничаваше в това да отброява ударите.

Преди години, когато ненадейно бе смъкнат от високия си пост Митко Григоров, ползващ се с реномето на „втори човек“ в

партията, Тодор Живков бе заявил на една среща с писателите:

— Другари, нищо необичайно не се е случило. Смени в партийното ръководство са ставали и ще стават.

И добави с дебелашкия си хумор:

— Важно е да не се сменя Първия секретар, другари. А иначе, смени са ставали и ще стават.

Известно е, че главен подбудител на тези кадрови операции бе самият Първи секретар. Славолюбив, мнителен и твърде ревнив спрямо успехите на колегите си, Живков приемаше болезнено нарастващия авторитет на поредния велможа, открояващ се като „втори човек“. И го сменяше при подходящ повод, реален или изфабрикуван за целта. Така един подир други през стъргата минаха Живко Живков, Митко Григоров, Борис Велчев, та сега бе дошъл ред и на Александър Лилов.

При създаващата се агресивна атмосфера на реванш бъдещето на галерията изглеждаше съвсем несигурно. Вече виждах как събираните с толкова усилия чудесни картини ще бъдат наблъскани в някакви зимници и поверени на паяците, саждите и влагата. Първото ми хрумване беше да поискам среща с Живков. Първите хрумвания нерядко са тъпи. От подобна среща — в случай, че наистина се осъществи — едва ли можеше да се очаква нещо добро. Людмила бе предусетила накъде вървят нещата. И при последния ни разговор през юни всъщност бе ми подсказала единствения надежден изход. Само една голяма изложба, не пред партийния елит, а пред цялото общество, би могла да затвори устата на клеветниците.

Речено-сторено. С безрезервната подкрепа на Александър Лилов — (такова мащабно мероприятие не би могло да се осъществи без одобрение и помощ от високо място). Така през септември 1981 една огромна експозиция от близо 500 картини и скулптури, без да смятаме графиките, беше разгърната в четирите етажа на „Шипка 6“. Реномето на майсторите и качеството на произведенията им бяха такива, та много от зрителите на излизане питаха с недоверие:

— Ама всички тези неща наши ли са?

Няколко дни след като успехът на инициативата стана неоспорим, Живков също се накани да види изложбата. Съдбоносно посещение. От него зависеше дали ще промърмори снизходително „добре, добре“ или ще ни натири в джен-дема без обратен билет. Развеждаше го из етажите Светлин Русев. Останал назад, аз трябваше да отбивам атаките на мърморковците с по-нисък ранг.

— Кажи де, кажи нещо! — подканях Методиев, с когото по онова време дружахме като куче и котка.

— Абе не знам. Не виждам тука големи имена…

— Как ще ги видиш, като гледаш с гърба си. Точно зад теб са Вламенк, Кислинг, Валотон…

— Може… Не знам… Не съм специалист.

Разколебани бяха и другите противници от ЦК, но не бързаха да дават оценки, преди още да са чули мнението на Големия шеф. Когато влязох в заседателната зала на художниците, той тъкмо това правеше — формулираше одобрението си, за да завърши с почти същата фраза, изречена преди три месеца от Людмила: „Започнатото трябва да продължи!“ Разликата беше единствено тази, че докато дъщерята изразяваше твърдото си желание, бащата само демагогстваше. Нищо не продължи. И не само по обогатяване на галерията.

По предложение на хората, работили за създаване на галерията, тя бе наречена на името на Людмила Живкова. Един жест на признание, който Мила напълно бе заслужила. Отбелязах го в предговора към албума-каталог, издаден за изложбата, макар още да не подозирах, че този факт по-късно ще бъде отречен или забравен:

Галерията „е едно от големите дела на Людмила Живкова, не само замислено лично от нея, но и осъществено с нейната енергия, с нейното постоянство и под нейното пряко ръководство. Това е един от тези красиви паметници, които винаги ще ни напомнят за нея и които тя остави след себе си, именно защото не мислеше за себе си, а за благото на своя народ.“[59]

Тодор Живков нямаше как да забрави, че Мила е негова дъщеря. Дали затуй или защото в онези години не само се демагогстваше, но се и строеше, той изпълни обещанието да бъде издигната сграда за новия музей. По силата на някакво изключение от практиката на вандалите, тя все още съществува. Махнаха само името.

Ликвидирането на идейната насока, която отстояваше Людмила в сферата на културата, предполагаше и отстраняване на определени хора. Повечето от тях и тогава и по-късно биваха причислявани към тъй наречения кръг „Живкова“. Отблизо погледнато такъв кръг всъщност изобщо не съществуваше, ако имаме предвид група хора с еднакви или сходни идеи. Ставаше дума по-скоро за близки и приятели на Мила, които не всякога споделяха нейните идеи и далеч не винаги общуваха помежду си. По-нататъшната им съдба бе твърде различна. Шушумигите, грубо казано, лесно се приспособиха към новата обстановка, чиновниците — в буквалния и преносен смисъл на думата — просто смениха местоработата си, а хора, предани до вчера на покойната, се присламчиха да хленчат и да искат прошка от

бащата. През 1983 Александър Лилов е свален от високия си пост. По-късно Светлин Русев е анатемосан и дори заплашен със затвор. Казано е: разни хора, разни идеали, като се подразбира — и разни съдби.

Общо взето обаче промените засягаха не само тъй наречения „кръг“. Отново застудяваше. Климатичните промени — отпърво незабележими — бяха започнали още от края на 1979 с решението на съветското ръководство за военна намеса в Афганистан. Надеждата за разведряване отново и за кой ли път рухваше.

В началото това като че не личеше особено. Обявения от Картър бойкот на Олимпийските игри в Москва през 1980 напомняше донейде на невинна сръдня в сравнение със започващия зловещ курс на превъоръжаване. На мястото на мекушавия Картър се готвеше да застане вече ястребът Рейгън с доктрината си визираща СССР като „Империя на злото“.

Редиците трябваше да се подтягат и у нас. Отминала бе времето на всевъзможните естетически глезотии от рода на „Единство, творчество, красота“. Единство — да, но не под „Знамето на мира“, ами под бойното знаме на партията.

Поредното застудяване бе съпроводено както винаги с поредното сритване на интелектуалците. Нали всички бели все те ги забъркваха. Така поне смятаха старите комунисти. Но Живков май не споделяше тяхното мнение. Във всеки случай — не напълно.

— Какво прави там Джагаров? — запитал ме бе той преди години, когато ме беше извикал по не помня какъв повод.

Джагаров тогава бе още председател на писателския съюз, а аз негов заместник.

— Ами работи…

— Какво толкова работи? — отново ме запита шефът, който смяташе, че Георги не е от работягите.

— Ами…

— Следи да не се объркат нещата ли? — подсказа Живков, усетил затруднението ми. — Те нещата и да се объркат при вас, не е страшно. Ще ги оправим. Важното е да не се объркат при нас.

Сетих се за тази му реплика много години по-късно. Познал беше, хитрецът. Свалиха го не интелектуалците, а най-близките му приятели от политбюро.

— Ха-ха-ха… — както обичаше да се изразява.

За момента всичко си беше съвсем нормално. Включително и застудяването. Бяхме достатъчно привикнали към него подир толкова години Студена война. Връщахме се просто към сума ти отдавна познати неща. Да не се допускат волности в

телевизионните коментарии. Да се внимава какво отразяват филмите — голямата или малката правда. Да не превеждаме от чуждите литератури каквото ни падне. А когато следим западните културни процеси, това да става единствено през прозорчето на „Литературная газета“.

Ролята на Людмила Живкова, доскоро така венцеславена, постепенно отивате в забвение.

„Всичко минава и всичко се лесно забравя“.

Някои си припомниха делото й едва подир 10 ноември 1989. Най-вече, за да си го присвоят. Един от нейните бивши чиновници непринудено ще разказва чрез медиите, как той е родоначалникът на идеите за „отварянето“ ни към запада и за честване на 1300-годишнината. Споменавайки за някаква историческа среща между Людмила и нейните най-близки сътрудници на плажа в Евксиноград, авторът пише: „Всъщност говорим ние, а тя слуша, защото ние сме авторите на всичко, а тя е чадър, без който не можем да минем, за да реализираме проектираното… Всъщност тя е възприела наши мисли и проекти.“[60]

Излишно е да коментирам това безсрамно съчинение на самохвалството и клеветата. Ще отбележа само, че то не е изолиран куриоз, а част от по-широка кампания, зародила се още през първата година след промяната. Сигналът за действие е даден от самия Живко Попов с една кратка, но многозначителна бележка, която ще си позволя да цитирам изцяло:

„В края на 60-те години и в самото начало на 70-те години неколцина мъже започнаха постепенно да се сближават на основата на тревогата пред вече очертаващата се политическа и културна изолация на България от напредналите страни. Това убеждение ги накара да преминат към изрично формулиране на задачата си: деполитизация и деидеологизация на науката, културата и възпитанието.

Прикритието бе намерено в родената от тази група хора идея за подготовка и провеждане на 1300-годишнината от основаването на българската държава, формата бе открита от тях в «движението за културно историческо наследство на българската нация». За «човек-чадър» бе избрана Людмила Живкова. Така се изгради схемата на тактиката «да се превземе крепостта отвътре».

От средата на 1980 г. насетне делото бе отведнъж ликвидирано чрез моралното убийство на Людмила Живкова, чрез грандиозното лъжеобвинение срещу най-активните дейци на тази група и вкарването им в затвора чрез съзнателно очерняме.“

Не е трудно да се забележи, че въпреки сходството на двата

материала, между тях съществува и известна разлика. Ако в единия жената-чадър е само камуфлаж на гениалните замисли на двамата родоначалници (спестявам името на единия, легитимиран в материала с хубава снимка), то в другия тя става жертва на „морално убийство“ заради самоотвержената си роля на „човек-чадър“.

Няма да се занимавам с историите около някогашната служба „Културно наследство“, — следствието, процеса, присъдите и противоречивите мнения, отразявани в медиите периодично дори и до днес. Подробностите са достатъчно известни, отразени в журналистически разследвания, като тези на Димитър Стайков.[61] Известни са и частичните или генерални възражения, включително и това, че цялата тази „тъмна афера“ била всъщност един фалшификат, зад който се криела саморазправата на Първия с Живко Попов и помощниците му. Знам, че още през 1990 всички секретни до този момент материали — резултати от финансовите ревизии, следствени действия, обвинителен акт — фактически бяха разсекретени и много хора са имали достъп до тях. По всичко личи обаче, че малцина са ги проучвали сериозно. Обемът на бумагите — над 30 тома, не предразполага към задълбочено четене.

Ако споменавам аферата, то не е за да предложа нов прочит на целия този архив. Искам само да взема отношение по басните, които се разпространяваха относно връзките на Людмила Живкова с „групата“ на Живко Попов. Към спо-менатата по-горе басня за „жената-чадър“ по-късно се прибавиха и други измислици. Една от тях гласи, че подир смъртта на Людмила в касата ѝ бил открит съставен от нея списък — проект за нов кабинет, където като шеф на МВР фигурирал Живко Попов. Убеден съм, че това е чиста лъжа, както е лъжа и твърдението, че Попов принадлежал към „групата на Людмила“. И не само защото такава „група“ като политическа или идейна формация не съществуваше.

Доста време преди юли 1981 Живкова изглежда бе разбрала, че в „Културно наследство“ стават нередни неща, защото веднъж направо ме запита какво знам по този въпрос. Отвърнах, че не съм в течение. Още от началото бяхме се разбрали, че няма да участвам във финансовите операции на службата, която при това бе под височайшето командване на Петър Младенов, така че би следвало да се търси информация от него, а не от мене.

— Добре де, — отвърна недоволно Мила. — Ще си намеря кой да ме осведоми.

Сигурен бях, че ще го направи, понеже захванеше ли се с нещо, никога не го зарязваше насред път. Подозренията ми,

макар и много по-късно се потвърдиха напълно от свидетелството на К. Чакъров. „Междувременно — пише той — Людмила Живкова разбрала, че около фонда «Културно-историческо наследство» не всичко е наред. Тя бе информирана, че там някои хора са започнали да злоупотребяват със средствата, отделени за тази патриотична дейност. С нейно съгласие бе започнала строго секретна проверка на хората, на които бе поверено това дело и особено групата около Живко Попов. По това време аз не знаех, че е образувано дело за разработка и се чудех защо Людмила избягваше да се среща с Живко Попов и семейството му. Когато й докладвах за хората, които искат да се видят с нея ме предупреди: «За Живко Попов и семейството му ме няма. Да не се дава среща въобще.»“

Тези сведения се потвърждават и от пленума на ЦК на БКП на 2 март 1982, където министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов между другото съобщава: „Първият сигнал за извършени закононарушения и разпиляване на средства беше подаден от Людмила Живкова и постави с голяма тревога въпроса за извършване на пълна и строга проверка, като предостави и някои материали, които съдържат факти за извършени закононарушения“.[62]

Вече споменах: Мила съвсем не се готвеше някой ден да управлява държавата. Не вярвам такива да са били в момента и проектите на нейния баща. Като повечето ръководители той си въобразяваше, че ще управлява вечно. А версията, че дъщерята вече била нахвърляла списък за бъдещия си кабинет, където на Попов бил отреден скромния пост министър на вътрешните работи, вероятно е била съчинена от някого според схемата „гладна кокошка просо сънува“.

По-странното е, че тази жена, действително амбициозна и настъпателна в действията си, не кроеше големи планове и спрямо проявите си в научната област. Нейната дисертация си остана само някакво начало без продължение. На монографията си за Казанлъшката гробница също гледаше като на начален опит. Когато много години по-късно Тадаръкова запитва фол: Вярно ли е „че вий сте й помагали в книгите й“, той отвръща с убийствен сарказъм:

— Не мога да пиша толкова зле…

Което говори освен за добро самочувствие, но и за добро възпитание.

Не допускам да е отдавала големи надежди и на труда си „Четириевангелието на цар Иван Александър“ излязло на немски през 1977 (издателство Бонгерс, ФРГ). През февруари, същата година, подир посещение на галерията в Кюстендил, бе наредила

да се изготви програма за честване на 100-годишнината от раждането на Майстора (1.II.1882), та проектираше да напише книга за художника, но смъртта я изпревари.

В края на март 1978 в София бе открита голяма изложба от произведения на Николай Рьорих. Излишно е да споменавам, че и замисълът, и реализацията се дължаха на Людмила. Когато по-късно разговаряхме за големия успех на изложбата, Мила забеляза:

— Изложбата ще мине и замине. Трябва да ознаменуваме с нещо по-трайно делото на Николай Рьорих.

Не беше нужна голяма находчивост, за да се определи „по-трайното“: Да бъде публикуван някой труд на Рьорих или монография за творчеството му. Живкова, то се знае, побърза да възложи и двете задачи на мене.

— За публицистиката му е още рано. Но можеш да преведеш стиховете му. А междувременно да напишеш някой по-голям очерк за живописните му работи.

Предложих да си поделим проекта, като тя се нагърби с очерка. Отказа категорично, въпреки че беше доста навлязла в темата, докато подготвяше словото си за откриването на изложбата. Напомних й го.

— Точно това не желая — темата „Рьорих“ да се преобразява в мой монопол. Такива теми трябва да се превръщат в обединителен център за много автори.

Делото на Рьорих. Отказът да напише монография върху творчеството на този голям художник бе най-доброто доказателство, че не гледа на изкуствоведческата работа като на основна цел в живота си. Тя, която интимно се смяташе в много отношения ученичка на Рьорих, щеше да продължи работата си за неговата популяризация, но по своя начин на действие. Тя стана не само организатор на споменатата изложба, председател на симпозиума по програмата „Рьорих“, вдъхновител на такива публикации като книгата стихове „Писмена“ и монографията за живописта му (обнародването на такива книги би било немислимо без помощта на Живкова). Най-сетне именно тя осъществи трайната връзка със сина на художника. И тъкмо заради уважението и доверието си към Людмила, Святослав предостави на страната ни една уникална колекция от живописни произведения на баща си, неоценима по своя обхват и естетическа стойност и останала две десетилетия затворена — за да не кажа инкриминирана — в депата на Галерията за чуждестранно изкуство.

Множество факти от рода на споменатите отговарят достатъчно ясно на поставяния не веднъж въпрос: Щом Живкова

не се е готвела да става политическа наследница на баща си, а и научните задачи не са били нейна първа грижа, то какво всъщност е целяла и какво в крайна сметка е постигнала?

Май, че нищо особено, — според мнението на някои ментори.

Добре, че по въпроса съществуват и други мнения.

* * *

С казаното до тук се задоволих да спомена само част от големите и по-дребни успехи на Людмила. Те са далеч по-многобройни. Не съм до там паметлив, та да бъда в състояние да ги припомня всичките. Подобна цел навремето си бе поставил и донейде постигнал един специален и твърде обемист труд.[63] Публикуван в годините, когато Живкова официално бе славословена като достойна щерка на баща си и на любимата партия, трудът неизбежно носи следите на казионщината. Той притежава обаче определена научна стойност — дори да я наречем „архивна“ — и в известен смисъл е уникален: Едва ли някой друг, някога би се нагърбил със съставянето на такъв подробен летопис.

Това качество на монографията определя донейде и нейната слаба страна: При педантичното ала лишено от всякакви акценти изброяване на житейските и творчески факти (над 2000 параграфа събрани в 400 страници) значителните дела неизбежно се губят и потъват в дреболиите. И все пак тъкмо в характера и броя на тези „дреболии“ — взети заедно и цялостно преценени — се съдържа донейде и отговорът на големия въпрос — какво е целяла и какво е постигнала Людмила.

Този обширен репертоар от начинания и реализации свидетелства не с пристрастия и догадки, а с езика на фактите за действителните амбиции на Мила към завоюване на свое духовно влияние в културните процеси на страната, и от там — към постепенно изместване на развитието в по-нова насока, съобразно с принципите на Живата етика, все още премълчавани или предпазливо оповестявани в приемливи за момента формули.

Струва ми се, че тя бе надарена тъкмо с качествата, необходими за ролята, която Съдбата й бе отредила: Да подтиква, да насочва, да ръководи един сложен и рискован обществен процес, толкова по-рискован, понеже — къде негласно, къде по-явно — вече влизаше в противоречие с партийната и държавна политика.

— Да ръководи ли? Че това всеки го може. Кой ли не се натиска да става ръководител. Особено ако е понатрупал и

прослужени години.

Такова е мнението у нас на средностатистическия глупак. И за туй такова е нивото на сума ти наши политици и шефове от различен ранг.

Да бъдеш всеотдаен, упорит, настойчив, готов на риск до саможертва, безкористен, далновиден, верен на себе си и на идеала си, — къде са и колко са у нас тия талантливи и принципни кандидати за високите постове?

Обожествявана от користни лицемери, Мила не беше божество. Далновидна за много неща, случваше се да недовижда и недооценява други неотложни проблеми. Вярваща в доброто начало, понякога ставаше жертва на благообразните маски, обичаен реквизит на подлеци, користолюбци и некадърници. Завидната й активност прерастваше нерядко в прибързаност. Предоверяването в собствените сили водеше до пренатоварване с различни задачи, част от които — незначителни или излишни. Прекалената вяра в постигане на мечтаното, бе понякога съпроводена с недооценка на неизбежното.

Не, тя не беше образец на съвършенство, нито някакъв чудотворец. Но самото й съществуване и утвърждаване сред коварната или направо враждебна обстановка на онези години граничеше с чудо. Непримирима спрямо силите на старото, винаги възприемчива към новото, отзивчива за грижите на хората, неотстъпчива пред повелите на номенклатурата, отстояваща твърдо принципите на обичта и човечността в този свят на ненавист и зверщина, тя в последна сметка бе една аномалия.

Но аномалията също е израз на някаква закономерност.

Делото на Людмила Живкова стана пресечна точка между въжделенията на една необичайна личност, дълбоко предана на благородния си идеал и напреженията, натрупани в духовния ни живот от онова време. В прелома, белязал нейния житейски път, намери израз и копнежът на множество дейци на културата за изтръгване от диктата на идеологическите канони, от кодекса на задължителните отговори по всички житейски въпроси, от безпощадната принуда върху всеки творчески или просто човешки порив.

Аномалията означава отклонение от нормалното, общоприетото. Можем да я смятаме за синоним на необичайното, но и на ненормалното в битовия смисъл на думата. В този именно смисъл някои хора определяха Мила. Наричаха я ненормална, сиреч луда. Е не точно луда за връзване, ала все пак луда.

Тя беше нещо съвсем друго. Нещо, колкото необичайно за

обременения от догми комунист, толкова и естествено за освободеното съзнание. Тя беше аномалия в смисъл на един истински, нормален човек, попаднал в едно ненормално общество. Защото има ли нещо по-естествено от това, изпаднал в безпътица или разкъсван от противоречията между желаното и възможното, да вдигнеш нагоре очи, потърсил отговор от Бога. От своя Бог. Независимо как го наричаш — Природен закон, Провидение, Съдба или Господ. В този свой съкровен порив към Висшата целесъобразност, към Изначалната същност, към своя Бог, Людмила бе блеснала като малка светлинка сред сивата дрезгавина на онова мразовито време. Един неразумно подранил бледен и мимолетен лъч, предвестник на някакво далечно и несигурно развиделяване.

Тя ли бе луда, или ние — привикнали в резултат на дългогодишните дресировки да вегетираме с незначителна част от естествената човешка душевност, страхувайки се дори наум да се връщаме към желанията и надеждите си за някакъв съвсем друг живот.

Тя беше се появила неизвестно от къде, за да ни припомни какви сме били и да потвърди красотата на онова, за което някога бяхме мечтали и което постепенно бяхме забравили.

Бе дошла сякаш, за да ни каже: „Не, онези младежки мечти не бяха илюзия. Вие и вашите кумири ги превърнахте в илюзии“.

Както бе писала преди повече от век Елена Блаватска „личността е ролята, която актьорът (Аз) изпълнява само за една вечер“. Тия думи бяха за Людмила азбучна истина. Не бих могъл да кажа как точно тя самата виждаше своята роля в този живот. Едва ли си е представяла, че тази роля ще бъде само „поддържаща“ по степен на незначителност и по характер на пригаждане към общоприетото. Не знам обаче и доколко е подозирала, че в грандиозната драма на епохата ще й бъде отредена печалната роля на губеща.

В първите месеци и години подир нейната смърт, като че липсваха поводи за подобна тъжна констатация. Проявите на респект към делото й обаче бяха само привидности, които впоследствие бързо се разсеяха и предизвикаха ответни реакции на обругаване и осмиване. Тя претърпя неуспех не затуй, че бе изопачен един или друг неин проект и бе изоставено едно или друго нейно начинание. Оказа се губеща в главното — с провала на своята Мисия.

Мисия ли! Известни са ми и подигравателните подмятания на циниците, и меланхоличните съждения на добронамерените, пред подобно твърдение. Излишно е да спорим с късна дата за неща, които винаги ще си останат оспорими. По тази причина в случая

оставям настрана философските възгледи на Людмила, определяни от невежите като „мистика“. Отделям ги настрана, въпреки че както за Мила, така и за мене, те са първоосновни. Остава другото, за чието възприемане не е нужно да сме изучавали история на религиите и което лежи също в основата на нейната мисия:

Живкова изповядваше и се опитваше да преобрази в живо дело онези насъщни принципи, върху които се гради всяко демократично общество, — принципите, утвърждаващи реалната свобода за всеки човек и отричащи насилието — физическо, икономическо или интелектуално.

Прагматиците би следвало да оценят Мисията на Людмила поне в такава светлина. Само че те и този път биха ви отвърнали: „Какво има да оценяваме? Нали се провали.“ И са прави. За себе си. Всичко зависи от това, какво разбираме под провал и за какъв провал става дума.

Всъщност провалът бе може би единственият възможен край на избрания Път. Премълчавам варианта на отстъплението — при нейната вяра и нейния характер подобен вариант бе изключен. Посоката, поета от нея без колебание, предполагаше една ако не предизвестена, то лесно предсказуема катастрофа. Ознаменувана с една нелепа смърт.

Според разумните хора нейната трагична вина произтичаше от нейното вироглавие. В онези години на строго регламентиран живот бе се опитала не само да мисли, но и да живее извън правилата. Явно не бе наследила нищо от съобразителността на баща си, който по-късно — в период на рисковани политически промени — бе изрекъл паметната фраза „да се снишим, додето премине бурята“. Дъщерята, вместо да се сниши, си позволи да продължи срещу насрещнототечение, за да бъде запратена сред отломките на толкова други корабокрушения.

И се питаш: Та коя ли благородна кауза е завършила с триумф и апотеоз? Нали десетки пророци, мъдреци, реформатори, бяха ставали жертва на съдниците в черни раса и на вилнеещите тълпи. Нали най-великата саможертва на Божия син бе увенчана с разпятието. Заревото на победата блясна едва подир агонията на Кръста. Което не пречи днес, 20 века по-късно някой пак да запита:

— Каква „победа“?

Людмила никога не бе си въобразявала, че би могла да заеме място дори в най-последния ред на дългата върволица от Велики страдалци, поели доброволно към кладата, бесилото или кръста. Тя просто бе следвала мисията, на която се бе посветила. Следвала я беше дори в минути на слабост, когато е съзнавала, че

се стреми към непостижимото.

И стана така, че в това понякога неловко, понякога мъчително, ала винаги неотстъпно движение към непостижимото тя постигна толкова и такива прекрасни неща, с каквито никой наш политик от втората половина на века не би могъл да се похвали.

Големите строежи, новите училища, музеите и художествените галерии из цялата страна, новите театри и нови читалища, международните изложби, срещи, чествания, научни публикации, симпозиуми, дълготрайни програми — бя-ха според нейния замисъл само стъпала в този процес на духовно извисяване, при който името на България щеше тържествено да прозвучи из културните пространства на планетата. Апотеозът на юбилея следваше да се ознаменува с голямо честване през септември.

И сякаш за да разберем, че всичко това Людмила го е замисляла и създавала не за себе си, а за народа, два месеца по-рано тя тихичко си отиде.

Мерзавци от различни породи се постараха — вкупом или поотделно — да сринат всичко съградено от нея в световния културен обмен и да върнат нещата към времето, когато България бе известна единствено като производител на розово масло и на наемни убийци. Международните връзки с авторитетни институти и видни интелектуалци бяха занемарени или прекъснати. Себичността и простащината доведоха до там, че дарения на художествени произведения, оценявани за много милиони долари, като това на Петер Лудвиг, бяха осуетени.[64] За наши международни изложби и чествания стана смешно да се говори. Заговори се за други неща — за атентат срещу папата в Рим и за български чадър в Лондон.

България — не без участието на мастити българи — бе поставена отново в кюшето, където е мястото на слугите, на вечно виновните и на отхвърлените от цивилизования свят.

Безсилна да променя заобикалящата я среда, Людмила сама постепенно се преобрази от обикновена млада жена в някакво странно същество, залутано в смътните пространства между днешния и утрешния ден. Загрижена за бъдещето на хората, почти нямаше време за личен живот. Заета да убеждава мнимите си следовници, сякаш не забелязваше, че е останала без приятели. Обсебена от мечтата за всемирно братство, живееше в хладния климат на самотата.

Зад напрегнатия си делник, зад вечната си заетост, зад малките празници на постиженията и вечните грижи по предстоящото, тя всъщност криеше своя трагизъм, който години

наред бе отказвала да признае. Голямата ѝ мечта се оказа химера, крайната спирка — поражение, и така си отиде, за да остане в нашите сънища.

Понякога все още се случва да я виждам там — в дрезгавината на съня и в часа на кошмарите. Наблюдавам я как възлиза по някаква камениста пътека, а после спира нерешително, стигнала до ръба на пропастта. Оглежда се бегло, но не ме забелязва и отново се накланя над пропастта. Опитвам се да извикам, за да я предупредя да внимава — нали знам, че понякога е твърде припряна — обаче от устата ми излиза само неясен шепот. Искам да ѝ напомня думите на Учителя:

> „Ще запитат — как да се премине животът?
> Отговаряйте — като по струна над бездната —
> Красиво, внимателно и стремително.“

И в този миг се събуждам.

„Това не беше сън, — казвам си, все още изтръпнал от нощното видение. — Това е цитат.“

„Вие не ѝ помогнахте“ — дочувам пак собственото си мърморене. Понеже съм зодия „Близнаци“, оставям понякога двата близнака у мене да се дърлят, за да видя какво ще се получи. Какво ще се получи ли? Оправдания.

Как да ѝ помогнеш, когато бе свикнала да крие тревогите си и да споделя само мечтите. Как да ѝ помогнеш, когато не желаеше да слуша неприятни неща по адрес на този или онзи свой „верен“ помощник и винаги отхвърляше предупрежденията, защото трябвало да бъдем търпеливи — хората се развивали. Някои наистина се развиваха. Главно в обратна посока.

Всичко това е минало и забравено. Остава делото. Но наистина ли остава?

Е, НДК засега не са го сринали. Използват го даже още по-пълноценно от някога: В част от помещенията продават сутиени, слипове и маратонки. Не обвинявам никого. Някогашният „Дворец“ днес е стигнал до просешка тояга, оставен на самоиздръжка. Музеят за чуждестранно изкуство е чудесно място за любителя на тишината и самотата. За другите реализации не ми се приказва. Добре пак, че са се задоволили да изкъртят от фасадите само нейното име, вместо да прибегнат до по-радикални преобразования с помощта на тротила. Скулптурата върху гроба пък е обезобразена. А „Камбаните“…

Трябва най-сетне да намина да ги видя тия Камбани. Говори се, че щели да възраждат някогашния неин почин „Знаме на мира“. Запътвам се към един от онези квартали, които на времето се строяха с еднакъв ентусиазъм, по еднакъв тертип, за да бъдат

увенчавани и с еднакви имена. Например „Младост“, но с различни номера. В случая „Младост“ 4.

Краен квартал в края на лятото. „И ти също си в края“ — мърмори оня в мене като припомня злокобните думи на поета Джон Дън, произнесени преди четири века:

„Не питай за кого бие камбаната.
Тя бие за тебе.“

„Остави тия реминисценции — обажда се другия близнак. — Сега не става дума за тебе и за мене, ами за по-важни неща.“ Лятото наистина си отива. Вятърът е захладнял и върху ведрата зеленина на дърветата е пролазила ръждата на смъртта.

Стигнал съм до мястото. Някога на същото това място Людмила бе казала: „Тук трябва да бъде и международен парк с цветя, които децата от цял свят ще донесат. Мисля, че след 10–20 години това място иде бъде духовният център на София“. Оглеждам се. Не забелязвам нищо възродено. Запустение, бурени, повяхнал храсталак и отдавна замлъкнали камбани. Вече са се изнизали 20 години и повече, но от духовния център няма следа. Засега, ако мога да вярвам на очите си и на кварталните приказки, тук е само средище на разрухата, на просяците, наркоманите и проститутките от близката магистрала; сметище и руина на несбъднатите мечти.

Какво да се прави. Нали никой не е пророк в родината си. Пък и Мила, макар, че обичаше да говори в бъдеще време, никога не беше напирала за реноме на пророк. Нито за посмъртно признание. Бе мечтала просто да укрепи надеждата у хората за нещо по-добро, а с гибелта си само бе потвърдила логиката на отчаянието. За какво признание да пледира?

И все пак, тя го получи това посмъртно признание, макар да не бе огласено по медиите и придружено с топовни салюти. Жалко само, че съгласно споменатото правило, не го получи в родината си.

„Людмила Живкова е единственият в XX век държавен деец, видял в Живата етика огромните възможности за усъвършенстване и одухотворяване на държавния строй чрез културата и високата философска мисъл“. Каза го Святослав Рьорих, който добре познаваше стойността на думите, за да прави от тях евтини комплименти.

„Нали това вече го спомена?“ обажда се вечно мърморещият близнак. „И какво от туй?“ дразня се. „Разбираш ли поне смисъла на тоя пасаж, дето го цитираш, бе? — упорства онзи. — Нарича я «единственият деец» пък и този единствен деец вече го няма. Значи «Комедия финита!» А ти ми приказваш за някакви

Камбани. Какви Камбани? И за кого — сред това човечество, оглушало от взривовете на самоизтреблението? Камбани, да, само че погребални, като ония на Джон Дън.“

Чакам да чуя какво ще каже другия близнак.

Мълчание.

И защо да говорим? Нещата не се свеждат до възстановяване на парковата обстановка на един монумент. Нито до пребоядисване на занемарени фасади. Нито просто до делото.

А до неговия смисъл.

Може пък някой ден и наистина да се върнем към смисъла и да се опитаме да възродим поне част от него. Вярно, че кърпеното винаги си остава кърпено. Но то е признак, че волята за живот надделява над процеса на разложението. По-добре късно възкресение, отколкото окончателна смърт.

Случвало се е в мрачните часове на вътрешни кризи да си казвам унило, че всъщност в преданието за Христос единственият реален факт е разпятието. Възкресението е само една несигурна догадка. Една хипотеза, колкото да ни предпази от отчаянието.

Но дори да е тъй, това само доказва, че озарението на един светъл копнеж оцелява по-лесно през чистилището на времето, отколкото данните за реалния факт. Понеже фактът е само преходна материалност, а светлата хипотеза е рожба на безсмъртния дух.

В края на краищата по-добре би било да си отидеш с надежда, отколкото да заминеш с проклятие. Или, както е казал Учителят:

„Понеже наоколо е тъй тъмно, нека помислим за светлината.“

2003 г.

info

Информация за текста

© 2003 Богомил Райнов

Източник: http://www.theosoph.org (през [[http://spiralata.net|Спиралата]])

Публикация
Богомил Райнов. Людмила — мечти и дела

Издателство „Камея“, 2003
216 с.

Свалено от „Моята библиотека“ [http://www.chitanka.info/lib/text/7472]
Последна редакция: 2008-05-17 12:36:28

notes

1

Л. Левчев. Людмила Живкова, или пламъкът на върха. В сборника „Мислете за мене като за огън.“ С. 1982.

2

Емил Александров. „Живков си прави интелектуално лоби чрез Людмила“. В. „24 часа“, 25 септ., 1997.

3

„Просто високопоставен служител от Държавна сигурност намери начин да уведоми Тодор Живков, че на тези сбирки се изказват антисъветски и ревизионистични идеи. И «петъчните салони» бяха затворени.“ (Костадин Чакъров — „Втория етаж“, стр. 153. София 1990).

КПКВЧ — Комитет за приятелство и културни връзки с чужбина.

5

Богомил Райнов. „Тайното учение“, предговор. С. 1991.

6

На български е прецедена „Йога енциклопедия“ на Георг Фойерщайн.

Вестник „Труд“, 22 септ. 1997 и в. „Труд“, 30 март 2002.

Агни Йога, учение за живота. Библиотека „Рьорих“. С. 1996.

9

„Тайното учение“, 1991. В този труд само предговора е писан по-късно.

10

Антон Мусаков. „Шесто“. Спомени на последния началник на VI управление и Държавна сигурност. С. 1991. Стр. 64.

11

Цит. Книга, стр. 71–72.

Зам. — председател на КК по онова време.

13

Л. Живкова — Доклад пред III конгрес на българската култура, 18 май 1977.

14

Богомил Райнов. „Николай Рьорих“, предговор от Людмила Живкова, стр. 5–10. София прес, 1978.

15

„Тревожни мозъци“. Предаване на Св. Тадаръкова за Л. Живкова. БТ, Канал 1. 4май 1996.

16

„По законите на красотата.“ Юбилейно издание на Национално движение „Рьорих“. С. 2002.

17

Цит. Книга, стр. 17.

18

„Мислете за мене като за огън“, стр. 18.

19

Л. Левчев. „Ти си следващият“ стр. 468.

20

Ат. Натев. „Паметта — ценностен филтър“. В „Дума“, 29 юни 1998 г.

21

Цит. Книга, стр. 469–472.

22

„За вдъхновена реалистична литература“, В. „Работническо дело“, 7 януари 1968.

23

„Безкомпормисно и последователно да се прилага класово-партийният критерий“, Работническо дело, 21 май 1969.

24

К. Чакъров. „Втория етаж“ стр. 158–159.

25

Подаръкът насмалко щеше да бъде отменен, понеже зам. — министърът на МнВР Любо Ангелов заяви, че не бива да приемаме подаръци, за да не ни третират като бедна държава от третия свят.

„Магичен фенер“ 1982. С. Стр. 326–331.

27

За сведение на въпросния автор ние с Мила никога не сме беседвали за „хиндуистката религия“, нито сме се занимавали с Шива или с Агни, който няма нищо общо с Учението Агни-Йога. Що се отнася до еротичната скулптура в Каджурахо, тя беше достатъчно позната на Живкова, за да й се показва и обяснява тепърва. Целият този опус, от който цитирам само няколко реда е самонадеян брътвеж на субект, който няма представа за материята, станала злощастен обект на вниманието му.

28

Рамакришна (1836–1886). Виден обновител на индуизма. Не е оставил писмени трудове. Вербалното му учение е разпространявано посмъртно от многобройни ученици.

29

Димитър Мурджев. УБО — така беше. С. 2001. стр. 43–94.

30

Петър Междуречки. Правил съм компромис между чувства и разум. В. „Труд“, 2.IX.2002.

31

Построиха НДК за три години. В. „Труд“.

32

Костадин Чакърон. „От втория етаж към нашествието на демократите“. С. 2001. Стр. 109–110.

33

„Людмила Живкова или пламъкът на върха“, стр. 73 и 92.

34

Агни Йога — „Сърце“, стр. 25.

35

Писма на Елена Рьорих, 1929–1938. Том I. Варна, 2002. Стр. 219–220.

36

Проблемът за т. н. „чакри“ или енергийни центрове е доста сложен, за да се излага тук, даже накъсо. Изложил съм го бегло в книгата си „Тайното учение“, стр. 156–158.

37

Писма на Елена Рьорих, стр. 311–313 и 321, 331, 332.

38

Демокрация в зоната на кактуса. 1998.

39

Въз основа на лични експерименти Анри Мишо (1899–1984) разказва за състоянията и зрителните усещания, произтичащи от употребата на мескалина в трудовете си „Нещастното чудо“ (1956) и „Буйната крайност“ (1957).

40

К. Чакъров. „Втория етаж“. Стр. 159.

41

Огнен спят, т. II. Стр. 121.

42

К. Чакъров. Втория етаж. Стр. 146.

43

Тодор Живков. Мемоари. Стр. 146.

Въздържам се по понятни причини да назовавам източника, в чиято осведоменост и добросъвестност не се съмнявам.

45

В „Труд“ 26 юли 2002.

В „Труд“ 27 юли 2002.

47

Тодор Живков Мемоари, 1997. Стр. 146.

Проф. Попвасилев: Людмила Живкова се удави. В. „Труд“, 22 септ. 1997.

49

Людмила Живкова е убита. В „Шок“ 28 юни 2001.

50

Агни Йога, стр. 337.

51

Огнен свят т. I. Стр. 94.

52

Сърце. Стр. 211.

53

Зов. Стр. 53.

Огнен свят т. I. Стр.47.

Излязла от печат на 22 юли 1982.

Интервю на Таня Русева, в. „24 часа“, 9, окт. 1997.

В. „Труд“, 31.1.2003.

58

Стенограма от заседанието на политбюро на ЦК на БКП проведено на 27 март 1988 г. — „За някои актуални проблеми на състоянието на духовната сфера“. Публикувано в сборника „Русенският комитет“ (стр. 208–325), С. 2002.

59

Албум-каталог „Западноевропейското изкуство XIX–XX век“. С, 1981. 12.

Живко Янев Попов.

61

Димитър Стайков. „3 003 567 валутни лева за гуляи и бакшиши.“ В. „Труд“ 21.XII.1990 и „Престъпник или жертва“ В. „Труд“ 8.X.2002.

62

Редове от стенограмата на пленума на ЦК на БКП на 8 март 1982.

63

Елена Савова, Здравка Минчева, Кирил Аврамов. Людмила Живкова, живот и дело (1942–1981), летопис. 576 стр. С. 1987.

По груба преценка само платното „Целувка“ от Пабло Пикасо, фигуриращо в колекцията, предлагана ни като дарение от Лудвиг, би се продало за няколко милиона долара. Споменавам това за онези, които имат навика да оценяват изкуството не в естетически категории, а в долари.